

RAUDONOSIOS ARMIJOS 16-OJI LIETUVIŠKOJI ŠAULIŲ DIVIZIJA 1943–1945 M.

Dr. Rimantas ZIZAS
Lietuvos istorijos institutas

Ivadas

Šis straipsnis – autoriaus „Karo archyve“ jau skelbto kito straipsnio¹ tęsinys. Jam pasirodžius Raudonosios armijos 16-osios šaulių divizijos (toliau – 16 LŠD) istoriografija nepasipildė naujais reikšmingesniais moksliniais tyrimais, istorinių šaltinių bei dokumentinės medžiagos publikacijomis. Kalbant apie 16 LŠD istorijos tolesnio laikotarpio – po mūšių prie Aleksejevkos 1943 m. vasarį–kovą iki Vokietijos ir SSRS karo pabaigos 1945 m. gegužę – istoriografiją, galima būtų paminėti daugelį sovietinės istoriografijos darbų, tačiau jie persmelkti propagandinės dvasios ir neatskleidžia sudėtingos, prieštaringos ir skaudžios istorinės tiesos apie šią diviziją. Juose siekiama įtvirtinti sovietinės propagandos koncepcijas, kurios dažnai labai nutolusios nuo istorinės tikrovės realijų. Nušviečiant divizijos tolesnę istoriją reikšmingiausias sovietinės istoriografijos darbas – J. Dobrovolsko monografija². Svarbus ir informatyvus dokumentinės medžiagos šaltinis, aiškinantis 16 LŠD patirtus nuostolius, reikalingas ir kitiems jos istorijos klausimams nušviesti, yra 1995 m. paskelbtas žuvusių divizijos karių sąrašas (pateiktas abėcėlės tvarka, nurodomos karių gimimo ir žūties datos, karinė dalis, laipsnis, pareigos, palaidojimo vieta)³. Sąrašo sudarytojų tvirtinimu, jame pateikta 9 350 žuvusių karių pavardžių. Nors šis žuvusiųjų sąrašas „toli gražu nėra išsamus ir visiškai tikslus“⁴, matyti, koks kruvinas ir sunkus buvo visas divizijos kovos kelias (ne tik mūšiai prie Aleksejevkos), kita vertus – kaip nemokšiš-

¹ R. Zizas, Raudonosios armijos 16-oji lietuviškoji šaulių divizija: kelias nuo suformavimo iki katastrofos prie Aleksejevkos (1941–1943 m. vasaris–kovas), Karo archyvas, t. XXII, Vilnius, 2008, p. 291–352.

² J. Dobrovolskas, Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose, Vilnius, 1967.

³ 16-osios lietuviškosios divizijos žuvusių karių atmintis, sudarytoja M. Trinkūnaitė, Vilnius, 1995, 335 p.

⁴ Ten pat, p. 3.

kai, neprofesionaliai, nebrangindami žmonių gyvybių kariavo Raudonosios armijos vadai. (Todėl Raudonosios armijos žmonių nuostoliai sovietmečiu buvo griežtai draudžiama tyrinėti tema.)

16 LŠD 1944 m. rugpjūčio–1945 m. gegužės laikotarpio istorijai nušviesti vertingas darbas – V. Tininio istorinė studija ir faksimilinių dokumentų rinkinys apie Lietuvos vyrų prievartinę mobilizaciją į Raudonąją armiją⁵.

Kalbant apie memuarinę literatūrą, tyrėjo dėmesio nusipelno plk. ltn. J. Listopadskio atsiminimai⁶ apie divizijos kovas 1944 m. rudenį–1945 m. pavasarį Kurše, apskritai apie lietuvių karininkų tarnybos Raudonojoje armijoje problemas.

2008 m. pasirodė Raudonosios armijos 16-osios lietuviškosios divizijos veteranų atsiminimų knyga⁷. Deja, nors čia ir pateikta kai kurios naujos istorinės medžiagos, joje paskelbtų atsiminimų autoriams būdingas nekritiškas, idealizuotas požiūris į šios divizijos dramatišką ir nevienareikšmę istoriją. Apskritai, pasakojant apie į praeitį grimztančius Antrojo pasaulinio karo įvykius, galima pasigesti 16 LŠD veteranų nors kiek atviresnio, sąžiningesnio požiūrio į prieštaringą divizijos istoriją, į savo nueitą sunkų kovos kelią, apmąstymų iš laiko perspektyvos, neideologizuoto, savito (subjektyvaus) požiūrio. Šiuo aspektu padėtis Lietuvoje skiriasi net nuo situacijos Rusijoje: ten memuaristikoje apie „Didįjį Tėvynės karą“ galima rasti naujų faktų ir įvykių, blaivių, netgi „revoliucinių“, kritiškų vertinimų, vertybių perkainojimo, kuris, be abejo, yra sunkus ir skausmingas procesas, pavyzdžių. O Lietuvoje ir toliau kartojami seniai žinomi faktai, į praeitį žvelgiama laikantis sovietmečio propagandinių klišių, demonstruojamas abejingumas istorinės tiesos paieškoms.

Šio straipsnio tikslas – remiantis Lietuvos ir užsienio (Rusijos) archyvų duomenimis nušviesti 16 LŠD kovos kelią nuo 1943 m. pavasario iki 1945 m. gegužės pradžios, t. y. iki Vokietijos–SSRS karo pabaigos, pažvelgti į nutylėtus, labiausiai iškreiptus, ideologizuotus 16 LŠD istorijos klausimus. Neturint kritinės (mokslinės) istoriografijos ir stokojant archyvinių šaltinių, Lietuvoje, be abejo, tai padaryti – nelengvas uždavinys. Daugelis straipsnyje paminėtų klausimų gali būti specialiu, išsamesnių divizijos istorijos tyrimų objektas.

⁵ V. Tininis, Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944–1953: istorinė studija ir faksimilinių dokumentų rinkinys, t. 3, Vilnius, 2003, p. 26–34, 257–339.

⁶ Generalinio štabo plk. ltn. Juozas Listopadskis, Laisvės ir vergijos metai, Vilnius, 1993.

⁷ Šešioliktoji lietuviškoji, atsiminimų knyga: 16-osios lietuviškosios Raudonosios vėliavos ordino Klaipėdos šaulių divizijos istorija veteranų atsiminimuose 1941–1956, sudarytojas V. Stančikas, Vilnius, 2008, 480 p. (tekstas lietuvių ir rusų k.)

16 LŠD atkūrimas po mūšių prie Aleksejevkos (1943 m. vasarį–kovą)

16 LŠD 1943 m. vasarį–kovą mūšiuose prie Aleksejevkos patyrė milžiniškus žmonių ir materialinius nuostolius. 1943 m. kovo pabaigos duomenimis, prie Aleksejevkos žuvo 1 169 kariai (tarp jų – 83 karininkai), 3 275 kariai buvo sužeisti (tarp jų – 283 karininkai), apšalo 66 kariai, taigi iš viso divizija neteko 4 510 žmonių⁸. Divizijos nuostolius galima apibūdinti kaip tikrą karinę katastrofą, ypač turint galvoje sunkias jos, kaip nacionalinio junginio, formavimo aplinkybes ir dėl palyginti nedidelio pasitraukusių į SSRS Lietuvos gyventojų skaičiaus ribotus žmogiškuosius išteklius, sumenkusias divizijos papildymo galimybes. Ne mažiau skausmingi buvo ir moraliniai psichologiniai padariniai: likę gyvi kariai buvo demoralizuoti, aukštesnioji SSRS karinė ir politinė vadovybė, matyt, liko nusivylusi lietuviškojo junginio formavimo eksperimentu.

Kita vertus, 16 LŠD sukūrimo politiniai propagandiniai aspektai ir tai, kad ji Raudonojoje armijoje turėjo atstovauti lietuvių tautai, įkūnyti jos kovą su vokiečių okupantais, kartu sustiprinti SSRS politines pretenzijas į Lietuvą, kaip sovietinę respubliką, sudedamąją SSRS dalį, negalėjo „išnykti“, nebeegzistuoti. Sovietinių Lietuvos vadovų požiūriu, baigiantis karui lietuviško junginio egzistavimo propagandinis aspektas turėjo tapti dar reikšmingesnis, ypač faktas, kad divizijoje kovojo, į jos vadovaujantį branduolį įėjo buvusios nepriklausomos Lietuvos kariuomenės karininkai. Juo labiau kad 1943 m. vasarį–kovą vokiečiai okupuotoje Lietuvoje nesėkmingai bandė suformuoti SS lietuvių legioną (tai įgyvendinus, būtų prasidėjusi visuotinė Lietuvos vyrų mobilizacija į Vokietijos kariuomenę). Lietuvių tautos vokiškų mobilizacijų boikotas turėjo didelį tarptautinį atgarsį.

Didelė vokiečių politinė nesėkmė, kad ir kitokiu būdu, negalėjo pasikartoti kitoje fronto pusėje. Be politinių, propagandinių uždavinių, ne mažiau svarbūs buvo ir praktiniai: lietuvių divizijoje turėjo būti sutelkti ir „grūdin-tis“, t. y. kuo geriau panaudojami, būsiami „Tarybų Lietuvos“ Komunistų partijos, administracijos ir ūkio kadrai.

⁸ Lietuvos KP(b) CK pažyma apie 16 LŠD asmeninę sudėtį 1943 m. vasario 20– rugpjūčio 15 d., LYA, f. 1771, ap. 6, b. 181, l. 24. Divizija neteko 493 arklių, 2 160 šautuvų, 118 rankinių kulkosvaidžių, 381 Špagino pistoleto kulkosvaidžio (PPŠ), 44 sunkiųjų kulkosvaidžių ir kt.; žr.: R. Zizas, min veik., p. 338–339; 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos trumpoji charakteristika. Dokumentas datuotas 1944 10 24, jį pasirašė tuometis 16 LŠD vadas plk. A. Urbšas ir divizijos štabo viršininkas plk. Jakovas; žr.: Rusijos Federacijos gynybos ministerijos centrinis archyvas (toliau – RF GMCA), f. 1079, ap. 1, b. 1, l. 4–5. Straipsnyje toliau šis dokumentas vadinamas *16 LŠD trumpoji charakteristika*.

Todėl sovietinė Lietuvos vadovybė dėjo daug pastangų, kad lietuviškas junginys vėl būtų papildytas, sukomplektuotas ir tęstų kovą „Didžiojo Tėvynės karo“ frontuose. A. Sniečkus ir kiti sovietiniai vadovai pirmiausia stengėsi, kad pasveikę sužeisti 16 LŠD kariai iš karo ligoninių ir sanatorijų grįžtų į diviziją (kad neatsidurtų kituose Raudonosios armijos junginiuose). Divizijos nesėkmė prie Aleksejevkos, įvairūs aukštesniosios sovietinės karinės vadovybės pagrįsti ir nepagrįsti priekaištai ir kaltinimai negalėjo neigiamai nepaveikti jos eilinių karių, ypač nelietuvių, net ir kai kurių lietuvių, slopinti norą į ją sugrįžti⁹.

LSSR vadovybė atkurtoje lietuviškojoje šaulių divizijoje, 1943 m. birželis.
Iš kairės: A. Sniečkus, P. Jakovlevas, divizijos vadas gen. mjr. V. Karvelis, J. Paleckis,
J. Macijauskas, J. Žiburkus

⁹ J. Listopadskis savo atsiminimuose rašo, kad 1945 m. pradžioje jis, žinodamas „iš ankstesnės patirties tarnaujant lietuviškoje divizijoje“ aplinkybes, nenorėjo vėl būti į ją paskirtas. Jo motyvai buvo šie: tarnaujant rusų dalinyje esi nukreipiamas „viena tarnybine linkme, o tautiniame junginyje – nežinai, kas ir ko iš tavęs pareikalaus“, viskas paverčiama „politiniu burbulu“, žr.: Generalinio štabo plk. ltn. J. Listopadskis, *Laisvės ir vergijos metai*, p. 156.

Todėl pasveikusių sužeistų karių grąžinimas į 16 LŠD buvo didelis Lietuvos sovietinės vadovybės rūpestis. Dar mūšių prie Aleksejevkos išvakarėse Lietuvos SSR Liaudies komisarų taryba (LKT) kreipėsi į SSRS vadovybę, prašydama sužeistus LŠD karius telkti keliose Tulos ligoninėse. Motyvuota tuo, kad su sužeistaisiais bus lengviau dirbti visuomeninį politinį bei kultūrinį darbą lietuvių kalba ir kt.¹⁰ Be abejo, tuo metu neįsivaizduota, kokie dideli bus divizijos žmonių nuostoliai, kartu ir pasveikusių sužeistų karių grąžinimo į šį dalinį problema.

Per mūšius prie Aleksejevkos divizijos sužeistieji buvo telkiami Tulos karo ligoninėje Nr. 1145, taip pat Serpuchovo, Jelego, Riazanės ir kitų Rusijos miestų ligoninėse. Jais rūpintis, teikti įvairią pagalbą buvo sudaryta komisija (vadovavo M. Gregorauskas). Sužeistiesiems ir jų šeimoms stengtasi suteikti ir materialinę paramą. Vien tik poilsio namuose Voskresensko mieste ir kitur teko pabūti apie 1 tūkst. divizijos sužeistųjų¹¹.

Beje, komisija rūpinosi ir pasveikusių sužeistųjų grąžinimo į diviziją problema. Šiuo klausimu ji kreipėsi į patį SSRS gynybos liaudies komisarą pavaduotoją E. Ščadenką ir pasiekė, kad šis išleistų potvarkį dėl divizijos karių iš karo ligoninių grąžinimo į diviziją, jos 2-ąjį atsargos batalioną Balachnoje.

Sužeisti, susirgę, kontūzyti, nušalę, apdegę kariai sudaro vadinamuosius sanitarinius nuostolius. ¾ tokių karių paprastai grįždavo į rikiuotę. Galima daryti prielaidą, kad per mūšius prie Aleksejevkos daug karių buvo sužeisti nesunkiai: paprasčiausiai buvo išsekę nuo šalčio ir bado. Karo ligoninėse ir poilsio namuose jie atsigaudavo, pasveikdavo ir galėjo grįžti į savo dalinį.

Tačiau M. Gregorauskas, 1943 m. balandžio 30–gegužės 11 d. apsilankęs 16 LŠD, pažymėjo, kad į diviziją sugrįžo tik daugiau kaip 300 sužeistųjų (iš daugiau kaip 3,2 tūkst. – R. Z.). E. Ščadenkos direktuva nebuvo vykdoma. Daugelis pasveikusiujų buvo sugrąžinti tik po „ilgų prašymų“ ar sugrįžo į diviziją „savavališkai“, nors turėjo siuntimus į kitus junginius¹².

1943 m. kovo pabaigoje 16 LŠD vien tik šaulių, kulkosvaidininkų ir minosvaidininkų padalinuose trūko 1 457 jaunesniųjų vadų, 3 538 šių ginklo rūšių eilinių, 567 arklių ir kt.¹³ Iki balandžio vidurio iš 2-ojo atsargos batalio-

¹⁰ Lietuvos SSR LKT pirmininko M. Gedvilo 1943 01 19 raštas SSRS liaudies gynybos komariato Sanitarijos valdybos viršininkui Smirnovui, ten pat, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 2, l. 39.

¹¹ Komisijos 1943 10 07 ataskaita, LYA, f. 1771, ap. 6, b. 178, l. 29–32; Lietuvos KP(b) CK biuro ir Lietuvos liaudies komisarų tarybos 1943 11 24 protokolas, LCVA, f. R-754, ap. 11, b. 4a, l. 36–37.

¹² LSSR prekybos liaudies komisarą M. Gregorausko komandiruotės į LŠD 1943 05 16 ataskaita Lietuvos KP(b) CK, LYA, f. 1771, ap. 6, b. 178, l. 4–6.

¹³ 16 LŠD vado pavaduotojo gen. mjr. V. Karvelio 1943 03 28 paraiška dėl divizijos papildymo, ten pat, ap. 6, b. 181, l. 6.

no į diviziją atvyko 517 vyrų (tarp jų 238 lietuviai ir 253 žydai) bei 79 moterys (tarp jų 20 lietuvių ir 47 žydės)¹⁴.

Apskritai aukštesnioji karinė vadovybė neskubėjo komplektuoti lietuviškosios divizijos. M. Gregorausko nuomone, naujai atvykę vadai buvo jauni, nepatyrę, labai menko išsilavinimo, „toli gražu“ nesuprato nacionalinės divizijos „specifikos“. „Nenuoširdus“ (nepalankus) divizijai buvo ir armijos (48-osios) vadas gen. ltn. Romanenka. Anot jo, vokiečių puolimo atveju divizija galėjo patekti į labai pavojingą situaciją, nė kiek ne geresnę kaip 1943 m. žiemą¹⁵.

Siekiat atkurti labai „nukraujavusią“ diviziją, buvo peržiūrimas ir „perkratomas“ dar nepanaudotas pasitraukusių iš Lietuvos karo tarnybai tinkamų žmonių rezervas, kiek įmanoma sumažintas atleistų nuo jos asmenų skaičius. Lietuvos SSR LKT 1943 m. liepos 20 d. duomenimis apie įvairių specialybių ir profesijų specialistus, šiuos išteklius sudarė: 1 162 NKVD, 702 Komunistų partijos ir tarybų valdžios darbuotojai, 394 finansininkai (buhalteriai, sąskaitininkai, kasininkai), 278 statybininkai, 302 vairuotojai, 246 medicinos darbuotojai, 218 įstaigų ir įmonių darbuotojų, 145 administracijos ir ūkio darbuotojai, 114 menininkų. Tų pačių metų spalio 1 d. duomenimis, Lietuvos SSR Liaudies komisarų tarybos (LKT) žinybose dirbo tik 268 vyrai ir moterys, atleidimus nuo karo tarnybos turėjo 225 žmonės¹⁶.

Apskritai 16 LŠD komplektavimas vyko dviem būdais: 1) per 2-ąją atsargos batalioną ir 2) per SSRS Liaudies gynybos komisariatą (LGK). Diviziją iš Atsargos bataliono daugiausia papildė karo pradžioje į SSRS pasitraukę Lietuvos gyventojai, iš SSRS LGT – mobilizuoti (daugiausia išvaduose iš okupantų vokiečių Rusijos teritorijose gyvenę) karo prievolinkai ar iš kitų Raudonosios armijos junginių komandiruoti kariai. Abiem atvejais – daugiausia rusai. 1943 m. birželį–liepą 16 LŠD papildė 1 047 2-ojo atsargos bataliono kariai, gegužę–birželį 2 tūkst. karių atvyko iš SSRS LGK¹⁷. Taigi iš viso į diviziją papildomai atvyko daugiau kaip 3 tūkst. karių.

Pagal 1943–1944 m. etatus Raudonosios armijos šaulių divizijoje turėjo būti 9 435 kariai, tačiau daugumoje kitų jos divizijų tuo metu tarnavo apie 8

¹⁴ 1943 04 21 papildymo pažyma-charakteristika, pasiūsta 16 LŠD 2-ajam atsargos batalionui, ten pat, b. 181, l. 18.

¹⁵ Ten pat, b. 178, l. 5.

¹⁶ Lietuvos SSR LKT 1943 07 20 duomenys (įvairių specialybių ir profesijų žmonių, evakuotų iš Lietuvos, skaičius), ten pat, LCVA, f. R-754, ap. 10, b. 26, l. 2–3; J. Vaišnoras 1943 10 01 pateikti duomenys, ten pat, ap. 13, b. 4, l. 16.

¹⁷ Lietuvos KP(b) CK Karinio skyriaus vedėjo P. Jakovlevo 1944 m. pradžios pažyma VKP(b) CK „Apie Raudonosios armijos lietuviškąsias karines dalis“, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 312, l. 2.

500 karių¹⁸. Su 16 LŠD komplektavimu susiję duomenys pateikti 1 lentelėje. Jie rodo, kad lietuviškoji divizija bent pagal minimalius reikalavimus buvo sukomplektuota, išskyrus 1943 m. rugsėjo–spalio mėn., jos karių skaičius nuolat keitėsi. Lietuvos KP(b) CK Karinio skyriaus duomenimis, 1943 m. liepos 5 d. (kai divizija pradėjo mūšius prie Kursko) joje buvo 7 424 kariai, iš jų 4 703 kilę iš Lietuvos ir 2 721 iš Rusijos ir kitų sovietinių respublikų¹⁹. Iš Lietuvos kilę kariai (lietuviai ir žydai) dar sudarė, nors ir nežymią, divizijos karių daugumą – apie 58 proc.

Taigi iki 1943 m. vidurio 16 LŠD, kaip nacionalinis junginys, buvo atkurta ir minimaliai sukomplektuota. Lietuviškoji divizija, į rikiuotę grįžus toliau tarnauti pasveikusiems kariams, atvykus papildomai mobilizuotiems iš Lietuvos evakuotiems žmonėms ir kitų Raudonosios armijos junginių kariams, tęsė savo kovos kelią SSRS–Vokietijos karo frontuose.

1 lentelė. 16 LŠD karių skaičius 1943 m. liepos 1–lapkričio 30 d.

Data	Karininkai	Seržantai	Eiliniai	Iš viso karių
07-01	766	2071	4729	7566
07-10	741	1959	4498	7198
07-20	683	1315	3766	5764
07-30	728	1671	4165	6564
08-10	614	1089	3304	5007
08-20	630	1121	3647	5398
09-28	763	2175	5461	8399
10-10	764	2159	5375	8229
10-20	712	1837	4548	7097
10-30	700	1586	3952	5238
11-10	708	1528	3908	6144
11-20	693	1284	3449	5426
11-30	698	1240	3304	5242

Lentelė sudaryta remiantis 16 LŠD štabo duomenų suvestinėmis (LYA, f. 1771, ap. 6, b. 180, l. 93, 103, 114, 137, 158)

¹⁸ В. Бешанов, Год 1943 – „переломный“, Москва, 2008, с. 300.

¹⁹ Lietuvos KP(b) CK Karinio skyriaus vedėjo P. Jakovlevo pažyma (be datos) apie 16 LŠD sudėtį 1943 m. vasario 20–lapkričio 11 d., LYA, f. 3377, ap. 58, b. 809, l. 9.

16 LŠD Kursko mūšyje

Po mūšių prie Aleksejevkos (nuo 1943 m. kovo 21 d.) 16 LŠD buvo Centrinio fronto 48-osios armijos antrajame ešelone, statė tarpinį armijos gynybos ruožą Prijutino–Pokrovskojės–Dimitrijevkos–Trosnilovkos–Fiodorovkos–Zalipajevkos kaimų apylinkėse. Jai buvo įsakyta būti pasirengusiai pulti Aleksejevkos–Aukštutinės Sergejevkos ir Kubanės–Petrovkos–Krasnoje Slobodkos kryptimis. Kaimynė iš dešinės buvo tos pačios 48-osios armijos 73 ŠD, iš kairės – 13-osios armijos 74 ŠD.

48-osios armijos štabo įsakymu 16 LŠD 1943 m. birželio 5-osios naktį pakeitė pirmajame ešelone buvusią 399 ŠD ir užėmė gynybos pozicijas Krestjankos–Ekonomičino–Panskajos ruože.

Per 1943 m. žiemos mūšius vokiečiams Pietų fronte buvo pavykę stabilizuoti padėtį, susigrąžinti karo veiksmų iniciatyvą. Tačiau jų kariuomenės vyriausioji vadovybė suprato, kad dėl susiklosčiusios strateginės padėties, jėgų ir materialinių išteklių trūkumo pulti plačiu frontu 1943 m. vasarą jau nebeįmanoma. Vokiečių strategai planavo puolamąsias operacijas atskiruose fronto ruožuose, jų tikslas buvo susilpninti ir išsekinti Raudonosios armijos jėgas, užkirsti kelią prognozuojamam Raudonosios armijos generaliniam puolimui. Vokiečių strategų dėmesys pirmiausia krypo į vakarus toli išsikišusį, beveik 500 km pailginusį jų fronto liniją, strategiškai svarbų Kursko kyšulį. Taip vokiečių vadovybės planuose atsirado didelės puolamosios operacijos „Citadelė“ planas, kurios tikslas buvo puolant iš Oriolo ir Belgorodo rajonų likviduoti Kursko kyšulį, apsupti ir sunaikinti jame buvusias Raudonosios armijos pagrindines Centrinio ir Voronežo frontų pajėgas²⁰. Kursko mūšyje, kuris įėjo į istoriją kaip vienas didžiausių Antrojo pasaulinio karo mūšių, 48-osios armijos sudėtyje dalyvavo ir 16 LŠD.

Visas Centrinis frontas turėjo ginti Kursko kyšulio šiaurinę dalį. 48-oji armija (kartu su 13-osios, 70-osios, 65-osios ir 60-osios armijų junginiais) užėmė pirmąsias dvi gynybines juostas (iš viso jų buvo 8). Žinodama, iš kur puls vokiečiai, Centrinio fronto vadovybė numatė 3 vokiečių pagrindinių pajėgų puolimo krypčių variantus. Pagal vieną iš jų Raudonosios armijos Centriniam fronte vokiečių pagrindinė puolimo kryptis turėjo eiti tiesiai į rytus Livnų kryptimi, per 48-osios armijos (taigi ir per 16 LŠD) pozicijas. Tokiu atveju šiai armijai keltas uždavinys atsilaikyti 2–3 dienas, kol kaimyninė 13-oji armija, sustiprinta tankų korpusu, pasiroš kontrsmūgiui iš sparno²¹.

²⁰ В. Бешанов, указ. соч., с. 261–262.

²¹ Тен пат, р. 297, 310–311.

Sovietmečio istoriografijos darbuose nutylimas faktas, kad 16 LŠD Kursko mūšio išvakarėse buvo sustiprinta 8-uoju atskiruoju drausmės batalionu ir 190-ąja atskirąja drausmės kuopa²². 8-asis atskirasis drausmės batalionas buvo pradėtas kurti 1942 m. Dono fronte, vėliau perkeltas į Centrinį frontą ir baigtas formuoti 1943 m. balandį Zmijevkoje. Pažymėtina, kad šis batalionas buvo sudarytas vien iš Raudonosios armijos karininkų. Jame iš viso buvo apie 800 vyrų. Kursko mūšis 16 LŠD sudėtyje batalionui buvo pirmasis kovos krikštas²³. Pagal savo kovines savybes ir pajėgumą karininkų drausmės batalionas prilygo šaulių divizijos pulkui, o jo kuopos – šaulių batalionams.

Taigi 16 LŠD papildymas drausmės daliniais buvo svarus jos gynybinių pozicijų sustiprinimas. Tai, be abejo, rodė ir aukštesniosios karinės vadovybės tam tikrą nepasitikėjimą lietuviškuoju junginiu, jo kovinėmis savybėmis ir galimybėmis. Drausmės batalionai buvo frontų kariuomenės vadovybės žinioje, siunčiami į sunkiausius fronto ruožus, kur juose tarnaujantys kariai turėjo krauju išpirkti savo nusikaltimus Tėvynei.

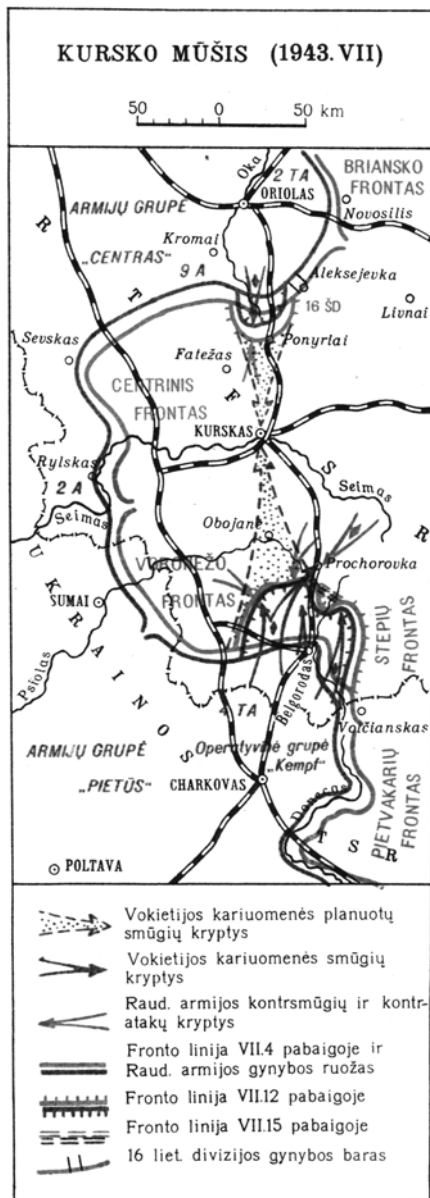
Vokiečiai savo pagrindinį smūgį Kursko kyšuliui smogė iš pietų, o ne iš šiaurės, ne per Centrinio, o per Voronežo fronto kariuomenės pozicijas²⁴. Iš šiaurės vokiečių pagrindinių pajėgų puolimas vyko per Centrinio fronto 13-osios armijos pozicijas. 48-osios armijos junginiai, taip pat ir 16 LŠD, kartu su 8 ŠD, gynusios Nikitovkos–Panskajos–Krasnaja Slobodkos ruožą, liko pagrindinių vokiečių pajėgų puolimo sparne.

Vis dėlto 16 LŠD teko atremti vokiečių (383-osios ir 36-osios pėstininkų divizijų dalinių) puolimą sparnuose. Vokiečių sparniniai nepagrindinių smogiamųjų pajėgų veiksmai, be abejo, buvo aplinkybė, palengvinusi 16 LŠD gynybą, galbūt net padėjusi išvengti naujos didelės nesėkmės, panašios į Aleksejevkos, tuo atveju, jeigu divizijai būtų tekę atsidurti vermachto pagrindinių smogiamųjų pajėgų puolimo ruože.

²² Tiesa, J. Dobrovolskas pažymėjo, kad lietuviškojoje divizijoje „be savų pulkų ir atskirų dalių, buvo 8-ojo atskirojo bataliono 186-oji ir 190-oji kuopos“, žr.: J. Dobrovolskas, Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose, p. 68. 190-oji atskiroji drausmės kuopa nebuvo šio bataliono dalinys, svarbiausia – nutylima, kad abu daliniai buvo drausmės.

²³ Žr.: А. Пыльцын, Правда о штрафбатах. Как офицерский штрафбат дошел до Берлина: изд. 3-е, доп. и испр., Москва, 2007, с. 65–66. Knygos autorius, šio drausmės bataliono karininkas, tarnavo jame 1943 m. gruodį–1945 m. gegužę. Jis rašo, kad batalionas Kursko mūšio išvakarėse užėmė gynybos pozicijas 7-osios lietuviškosios šaulių divizijos sudėtyje Maloarchangelsko–Ponyrių ruože. Autorius 16 LŠD, matyt, supainiojo su Raudonosios armijos estų 7-ąja šaulių divizija, ne visai tiksliai nurodomas ir bataliono Kursko mūšio metu užimtas gynybos ruožas.

²⁴ В. Замулин, Курский излом: решающая битва Великой Отечественной, Москва, 2008, с. 600.

Kursko kyšulio schema, 1943 m. liepa

Kaip matyti iš 16 LŠD šaltinių, svarbiausi įvykiai vyko liepos 5 d. divizijos ginamame Panskajos–Krasnaja Slobodkos ruože, kurį gynė 167 ŠP (vadas plk. V. Motieka). Jį puolė vokiečių 36-osios pėstininkų divizijos 87-asis pėstininkų pulkas. Vokiečių pėstininkams, remiamiems tankų, į pietus nuo Panskajos pavyko pralaužti priešakines divizijos pozicijas: 167 ŠP 1-ojo bataliono 3-ioji kuopa atsitraukė, vokiečiai užėmė Semidvorikų–Panskajos rajoną. Padėti 3-iajai kuopai buvo mestos pulko 4-oji ir 6-oji kuopos. Liepos 5 d. vokiečiai 5 kartus atakavo 167 ŠP pozicijas (bet tik 3 jų atakas rėmė tankai). Iki dienos pabaigos vokiečiai buvo išstumti iš pulko gynybos pozicijų. Liepos 6-osios naktį divizijos daliniai atsiėmė savo ankstesnes pozicijas ir jose įsitvirtino.

Liepos 6 d. rytą vokiečiai maždaug vieno bataliono pajėgomis dar pabandė pulti, bet šautuvų, kulkosvaidžių ir artilerijos ugnimi buvo atmušti.

Divizijos šaltiniuose, apskritai visoje jos sovietinės Lietuvos istoriografijoje, nušviečiant ir vertinant liepos 5–6 d. gynybinius mūšius, netrūksta patoso ir emocijų, kai rašoma apie jos karių parodytą atkaklumą ir didvyriškumą. „Karių politinė moralinė būklė yra aukšto lygio. Kariai

ir vadai apimti didžiulio kovos įkarščio, pasitiki savimi ir yra pasirengę iki galo mušti hitlerinius niekšus“, – rašė divizijos Politinio skyriaus viršininkas plk. J. Macijauskas 48-osios armijos Politiniam skyriui.

48-osios armijos vadovybės liepos 5 d. įsakyme tvirtinama, jog „armijos kariams ir 16-ajai LŠD iškeltas uždavinys iki dienos pabaigos buvo įvykdytas – priešas nublokštas į išeities pozicijas“. 48-osios armijos junginių (tarp jų ir 16 LŠD) veiksmai atlaikant „siautulingą šarvuotos fašistų kariuomenės veržimąsi“ palankiai vertinti Centrinio fronto vadovybės liepos 9 d. telegramoje 48-osios armijos vadovybei²⁵.

Galima tvirtinti, kad liepos 5–6 d. gynybiniuose mūšiuose 16 LŠD iš tikrųjų pasižymėjo. Jos kariai atsilaikė prieš vokiečių bandymus pralaužti jiems patikėtą gynybos ruožą (48-osios ir 13-osios armijų sandūroje), įvykdė jiems iškeltus aukštesniosios karinės vadovybės uždavinius. Tiesa, lieka neišskus 16 LŠD priskirtų drausmės dalinių vaidmuo divizijos veiksmuose.

Divizijos mūšių Oriolo fronte epizodas, 1943 m. vasara

²⁵ Žr.: Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare (1941–1945): dokumentų ir medžiagos rinkinys, Vilnius, 1982, p. 145–146, 360–361; V. Karvelis, Lietuvos TSR išvadavimas iš hitlerinės okupacijos 1944–1945, Vilnius, 1973, p. 106–107.

Iš kai kurių detalių galima spręsti, kad jis nebuvo lemiamas. Neabejotinai svarbų, lemiamą vaidmenį divizijai vykdant savo uždavinius (ir apskritai visai Raudonajai armijai sėkmingai veikiant Kursko mūšyje) suvaidino tankų, artilerijos ir aviacijos parama.

Apskritai liepos 5–6 d. mūšius galima vertinti kaip reikšmingiausią epizodą 16 LŠD istorijoje nuo pat jos susikūrimo. Divizija šiek tiek reabilitavosi, susigražino aukštesniosios sovietinės karinės ir politinės vadovybės pasitikėjimą. A. Sniečkus ir kiti sovietiniai Lietuvos vadovai galėjo lengviau atsikvėpti. Apie divizijos pergalingas kovas A. Sniečkus radijo siųstuvu pranešė net vokiečių užnugaryje esantiems sovietinių partizanų vadovams: „Mūsų divizija dalyvauja mūšiuose sėkmingai.“²⁶

1943 m. liepos 5–6 d. gynybiniuose mūšiuose divizija patyrė nuostolių: 167 ŠP – žuvo 53, buvo sužeisti 125 kariai, taigi iš viso pulkas neteko 178 karių; 156 ŠP – žuvo 9, buvo sužeisti 5 kariai, iš viso neteko 14 karių; 249 ŠP – žuvo 1 karys, sužeisti 6 kariai, iš viso neteko 7 karių. Taigi 16 LŠD iš viso 63 kariai žuvo, 136 buvo sužeisti.

Kaip matyti analizuojant 16 LŠD šaltinius, nežuvo nė vienas 8-ojo atskirojo drausmės bataliono karys, tik 3 jo kariai buvo sužeisti²⁷. Didesni buvo 190-osios atskirosios drausmės kuopos nuostoliai: 15 karių žuvo, 70 – buvo sužeisti.

Apskritai 16 LŠD 1943 m. liepos 5–6 d. mūšiuose patirti žmonių nuostoliai buvo palyginti nedideli. Tai rodo, kad šios divizijos vaidmuo ginant Kursko kyšulį buvo gana nežymus, šalutinis²⁸.

Be abejo, svarbiausias buvo ne karinis, o politinis, psichologinis šių divizijos mūšių ir jų sėkmės aspektas. Lietuvos KP(b) CK atstovas divizijoje M. Kučinskas sovietinei Lietuvos vadovybei po 1943 m. liepos 5–6 d. mūšių rašė, kad „mūsų divizija“ užėmė garbingą vietą tarp „gerų“ Raudonosios armijos junginių²⁹.

²⁶ A. Sniečkaus 1943 07 11 radiograma M. Šumauskui (Kazimierui), LYA, f. 1, ap. 1, b. 409, l. 118.

²⁷ 16 LŠD štabo 1943 07 06 operatyvinių duomenų suvestinė 48-osios armijos 42-ojo korpuso štabui, ten pat, f. 3377, ap. 58, b. 262, l. 50.

²⁸ Nuostoliams palyginti galima pateikti šiuos skaičius: vokiečių pagrindinio smūgio ruože atsidūrusios Voronežo fronto 67-osios gvardijos dviejų ŠD pulkų (199-ojo ir 201-ojo) vien tik šaulių padaliniai neteko atitinkamai 459 ir 567 karių, žr.: В. Замулин, указ. соч., с. 569.

²⁹ M. Kučinsko 1943 m. liepos mėn. informacija A. Sniečkui ir M. Gedvilui apie lietuviškosios divizijos mūšius 1943 m. liepą, LYA, f. 1771, ap. 6, b. 178, l. 10.

16 LŠD kelias nuo Kursko kyšulio iki Lietuvos

Siekdamos atlaikyti vokiečių spaudimą, Raudonosios armijos Voronežo ir Centrinio fronto kariuomenės jau 1943 m. liepos 6 d. bandė vokiečius kontratakuoti, tačiau nesėkmingai, patirdamos didelius žmonių ir technikos nuostolius. Didelio masto išsekintų vokiečių pajėgų puolimą Centrinio fronto kariuomenė pradėjo liepos 12 d.

Liepos 15 d. rytą įsakymą pulti ir pralaužti vokiečių gynybą 235.0 aukštumos–Panskajos ruože gavo ir 16 LŠD. Tačiau liepos 15–16 d. divizijos puolimas nebuvo sėkmingas: vokiečių priekines linijas pasiekę jos daliniai buvo priversti apsikasti ir įsitvirtinti užimtame ruože. Divizija patyrė daug žmonių nuostolių: 184 kariai žuvo, 542 buvo sužeisti, iš viso iš rikiuotės pasitraukė 726 žmonės. Divizija neteko 191 šautuvo, 118 automatų, 35 rankinių ir 8 sunkiųjų kulkosvaidžių, 4 minosvaidžių ir kt. 42-ojo korpuso štabo įsakymu liepos 22-osios naktį divizija savo pozicijas užleido 399 ŠD ir susitelkė Kubanės, Zalipajevkos, Ivanovkos apylinkėse, gavo užduotį parengti gynybos ruožą „frontu į vakarus“³⁰.

Liepos 23 d. divizijai vėl įsakyta pulti kitame puolimo ruože: Nagorno–Novaja Derevnia–Durnovo–Berezovkos–Alenovkos kryptimi, forsuoti Neručio upę, užimti Bogorodeckojės rajoną, vėliau pasiekti Oriolo–Kursko geležinkelio liniją.

Įdomu, kad divizijai kelti puolimo uždaviniai buvo labai panašūs į 1943 m. žiemą skirtas užduotis.

Likusiems gyviems ar po sužeidimų į rikiuotę grįžusiems divizijos kariams, 1943 m. mūšių prie Aleksejevkos dalyviams, jie kėlė liūdnumą prisiminimus³¹. Tačiau, kitaip negu 1943 m. žiemą, divizijos puolimas šį kartą buvo sėkmingas: situacija iš esmės pasikeitė, vokiečių gynyba Sergejevkos–Choroševskio–Nikitovkos ruože (ir kitur) jau buvo pralaužta ir dezorganizuota kitų puolusių Raudonosios armijos dalių³².

³⁰ 16 LŠD trumpoji charakteristika, RF GMCA, f. 1079, ap. 1, b. 1, l. 6. Pažymėtina, kad 16 LŠD ir 8-ojo atskirojo drausmės bataliono kovos keliai po gynybinių mūšių prie Kursko išsiskyrė: liepos 15 d. šis batalionas gavo įsakymą pulti Trosnos kryptimi. Batalionas pralaužė vokiečių gynybą, tačiau patyrė didelius nuostolius, žr.: A. ПЫЛЫШЫН, указ. соч., с. 68.

³¹ Lietuvos KP(b) CK atstovas divizijoje M. Kučinskas 1943 08 08 laiške A. Sniečkui rašė, kad liepos 23 d. rytą divizijai netikėtai vėl teko išžygiuoti į pirmąsias linijas: „Grįžome ten, kur žiemos metu vyko didelės mūsų kovos ir turėta daug nuostolių. Draugai prisiminė šturpulingus žiemos kovų vaizdus“, LYA, f. 1771, ap. 6, b. 47, l. 13; R. Šarmaitis 1974 m. prisiminė, kad 1943 m. liepos 23 d. divizijai pradėjus pulti, jos kariai matė buvusioje „niekieno žemėje“ sudžiūvusius, žole apaugusius tų pačių metų vasarį–kovą žuvusių karių, kurie iki tol laikyti dingusiais be žinios, palaikus, žr.: R. Šarmaitis, Taurus komunistas Pr. Olekas, LYA, f. 3377, ap. 51, b. 376, l. 17–18.

³² 16 LŠD vado gen. mjr. V. Karvelio ir štabo viršininko plk. A. Urbšo 1943 07 22 įsakymas divizijai, RF GMCA, f. 1079, ap. 1, b. 11, l. 97.

Kaip pažymima oficialiuose divizijos šaltiniuose, persekiudama besitraukiančius vokiečius, liepos 27–rugpjūčio 11 d. ji nužygiavo apie 100 km, išvadavo 54 gyvenamąsias vietas, tarp jų didžiausia buvo Nikolskojės gyvenvietė. Nužygiuoti kilometrai, užimtos (išvaduotos) gyvenamosios vietovės, nukauti vokiečiai, iš jų atimti kariniai trofėjai (beje, duomenys apie juos sovietiniuose šaltiniuose labai išpūsti, todėl neverti dėmesio) „papuošė“ 16 LŠD istoriją.

„Už puikius kovinius veiksmus likviduojant vokiečių puolimą prie Oriolo“ 1943 m. liepos 24 d. 16 LŠD pareiškė padėką vyriausiasis kariuomenės vadas J. Stalinas, Centrinio fronto ir 48-osios armijos karo tarybos. Už mūsų 1943 m. liepą 201 divizijos karys buvo apdovanotas ordinais ir medaliais³³.

Tačiau šių divizijos pergalių ir nuopelnų kaina buvo didelė. Iš 48-osios armijos Kontržvalgybos skyriaus „Smeršo“ rugpjūčio 7 d. pranešimo šios armijos Karo tarybai matyti, kad dėl patiriamų nuostolių divizijos kariai, tarp jų kai kurie karininkai ir net politiniai vadovai, reikė nepasitenkinimą, reikalavo diviziją išvesti į užnugarį pailsėti ir papildyti³⁴.

Per 1943 m. liepos 23–rugpjūčio 11 d. kovų laikotarpį puolant atsitraukiančius vokiečius 505 divizijos kariai žuvo, 1 747 – buvo sužeisti, taigi iš viso divizijos nuostoliai – 2 252 žmonės, kituose šaltiniuose nurodomi dar didesni skaičiai³⁵.

Lietuvos KP(b) CK įgaliotinis divizijoje M. Kučinskas apie jos puolimą liepos 15–16 d. rašė: aukos be galo didelės ir, daugelio nuomone, beprasmės, nes „žmogaus kūnu negalima sulaukyti arba atremti kulkosvaidžių ir patrankų ugnies“. Puolimas vyko be artilerinio parengimo, nenuslopinus prieš

³³ Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare..., p. 361.

³⁴ Jau liepos 31 d. 249 ŠP 2-ojo bataliono vadas Lisauskas pareiškė, kad jo batalione liko 30 karių, t. y. jis tapo būrio dydžio, o užduotis keliama bataliono lygiu, todėl neįmanoma su tokiais pajėgomis pulti ir užimti Nikolskojės, armijos vadovybė, matyt, nori, kad iš šios divizijos liktų tik vardas. Panašiai kalbėjo ir 156 ŠP inžinierius Karlo: „Dabar iš mūsų divizijos liko tik vardas ir raidė „L“, ir tai ją reikia perbraukti, nes lietuvių beveik nieko nebeliko, visus išmušė <...>“ 167 ŠP 1-ojo bataliono vado pavaduotojas politiniam darbui leitenantas Jonušas pareiškė, kad po karo važiuosias „kur nors į Sibirą, nes Lietuvoje nebus su kuo dirbti, visi lietuviškieji kadrai jau žuvo“, o šio bataliono partorgas Stelonaitis pareiškė: „<...>Pastaruuju metu mūsų diviziją per nieką išguldė. Dabar net skaudu, kad paskutinė Tarybų Lietuvos atrama žūsta. Reikia diviziją greičiau išvesti naujam papildymui <...>“ ir kt., žr.: Šešioliktoji Lietuviškoji. Atsiminimų knyga, p. 33.

³⁵ 16 LŠD trumpoji charakteristika, RF GMCA, f. 1079, ap. 1, b. 1, l. 6–7; M. Kučinskas 1943 m. rugpjūtį A. Sniečkui rašytoje pažymoje „Apie 16 LŠD kovos veiksmus 1943 m. liepos 5 d.–rugpjūčio 12 d.“ nurodė, kad divizija šiuo laikotarpiu neteko 3 620 karių, iš jų 811 žuvo. Tuo metu divizijai keltas uždavinys gauti gvardijos šaulių divizijos vardą, LYA, f. 1771 ap. 6, b. 178, l. 21–22.

ugnies taškų, be tankų paramos. Divizijos kariai tik su automatais ir granatomis, patekę į vokiečių „pragarišką“ minosvaidžių ir artilerijos ugnį, nieko negalėjo padaryti. Įsakymai pulti buvo kartojami, puolimo užduotys beveik nesikeitė, nors šaulių kuopose liko mažai žmonių, jo rezultatai buvo vis tokie patys – blogi. Jis taip pat pakartojo mintį, kad „į Lietuvą nebus kam grįžti“: kol ją pasieks, divizijoje nebeliks lietuvių, ji bus „rusiška“ ir kt.³⁶

Tik 1943 m. rugpjūčio 12 d. 16 LŠD išskirta iš 48-osios armijos (jos 42-ojo šaulių korpuso) sudėties. Kurį laiką ji buvo Centrinio fronto vadovybės žinioje, vėliau įtraukta į SSRS vyriausiojo kariuomenės vado rezervą ir perkelta į Tulos apylinkes.

1943 m. liepos 5–rugsėjo 15 d. diviziją papildė 1 437 kariai: šios papildomos pajėgos atvyko iš Balachnos, 48-osios armijos rezervu, 397 vyrai buvo mobilizuoti išvaduose Rusijos teritorijose. Rugsėjo 15 d. diviziją sudarė 5 341 karys, kilusių iš Lietuvos karių divizijoje buvo apie 3 160 (59 proc.). Divizijai papildyti reikėjo: 143 karininkų, 1 372 seržantų, 2 496 eilinių³⁷.

1943 m. rugsėjo 23–27 d. divizija geležinkeliu Tula–Maskva–Kunja atvyko į I Pabaltijo fronto kariuomenę (Kalinino fronto 4-osios smogiamosios armijos 2-ąją gvardijos šaulių korpusą), kurio junginiai veikė į pietvakarius nuo Velikije Lukų. 16 LŠD kovos kelias kryo Lietuvos link.

2-ojo gvardijos šaulių korpuso dokumentuose pažymima, kad divizijos kariai esą su didžiuliu pasitenkinimu sutiko vyriausiosios kariuomenės vadovybės įsakymą dėl divizijos pasiuntimo į fronto ruožą, kuris yra arčiausiai Lietuvos SSR, kad būsimuose mūšiuose su vokiečiais grobikais divizijos galėtų „tiesiogiai kautis dėl lietuvių liaudies išvadavimo iš okupantų vokiečių“. 16 LŠD karius „naujų istorinių kautynių išvakarėse“ 1943 m. spalį pasveikino A. Sniečkus. Jo žodžiais, „garsas apie jūsų žygius pasklido ne tik plačioje tarybinėje tėvynėje, bet pasiekė ir mūsų brolius nuniokotoje Lietuvoje“³⁸.

1943 m. rudenį Raudonoji armija įžengė į rytinius Baltarusijos rajonus (net ir čia spalio pradžioje jai buvo pavykę trumpam pralaužti vokiečių gynybos linijas). Sovietinę politinę ir karinę vadovybę vėl buvo apėmusi euforija, triuškinant besitraukiančius vokiečius tikėtasi spartaus žygio į Vakarus, greitai „išvaduoti“ Lietuvą. Tačiau vokiečiams ir vėl (net iki 1944 m. pavasario) pavyko stabilizuoti frontą. Raudonoji armija ir 16 LŠD Baltarusijoje įsivėlė į varginančius, alinančius, kruvinus, daug aukų pareikalavusius mūšius.

³⁶ M. Kučinsko 1943 08 11 laiškas A. Sniečkui, ten pat, ap. 6, b. 47, l. 14–18.

³⁷ M. Kučinsko 1943 m. pažyma A. Sniečkui „Apie 16 LŠD kovos veiksmus 1943 m. liepos 7 d.–rugsėjo 12 d.“, ten pat, ap. 6, b. 178, l. 22.

³⁸ Lietuvos liaudis Didžiąjame Tėvynės kare..., p. 200–202.

Anot 16 LŠD Politinio skyriaus viršininko plk. J. Macijausko 1943 m. spalio 1 d. pranešimo 4-osios smogiamosios armijos Politinio skyriaus viršininkui plk. Šabaliniui, divizijoje buvo 8 400 karių, ją papildę (atvykę) kariai sudarė 40 proc., divizija esą yra tinkamai apginkluota, aprūpinta ir parengta³⁹. Taigi ji buvo sukomplektuota. Tačiau vargu ar toks J. Macijausko optimizmas dėl jos karinės parengties turėjo realų pagrindą. Beveik pusė divizijos karių buvo naujokai, mobilizuoti išvaduose Rusijos ir Baltarusijos teritorijose, prastai parengti, neturintys jokios kovinės patirties ir kt.

Sovietų karinės politinės vadovybės vertinimu, svarbus kiekvieno karinio vieneto kovinės parengties rodiklis buvo politinis partinis darbas, komunistų ir komjaunuolių skaičius, jų pasiskirstymas daliniuose. 1943 m. rugsėjo pabaigoje–spalio pradžioje, korpuso Politinio skyriaus duomenimis, 16 LŠD buvo 645 komunistai ir 712 kandidatų į komunistus, 2 095 komjaunuoliai, jie sudarė 43 proc. visų divizijos karių. Kaip politinio masinio darbo divizijoje trūkumas vertintas faktas, kad Komunistų partijos organizacijos buvo įsteigtos ne visose kuopose ir joms prilygstančiuose padaliniuose.

Apskritai padėtis divizijoje 1943 m. rudenį neblogai vertinta ir 4-osios smogiamosios armijos Politinio skyriaus dokumentuose⁴⁰. Neblogą išpūdį apie diviziją susidarė ir A. Sniečkus, apsilankęs joje 1943 m. spalio pradžioje. Jo nuomone, buvo sudarytos visos sąlygos divizijai sėkmingai veikti⁴¹.

1943 m. spalio 10 d. divizija gavo įsakymą išsiskleisti apylinkėse į pietus nuo Nevelio ir pasirengti puolimui Jezeriščės kryptimi. Sustiprinta artilerija, minosvaidžiais, liepsnosvaidžiais, tankų brigada, 16 LŠD kartu su kitais 4-osios smogiamosios armijos junginiais spalio 11 d. pradėjo puolimą. Tačiau spalio 11–19 d. divizijos mūšiai siekiant Palkino–Zuji Šmotkai ruože pralaužti vokiečių gynybą nebuvo sėkmingi. Puolant į vokiečių apsuptą pateko į jų užnugarį pasiūstas sustiprintos kuopos dydžio padalinys. Divizija patyrė daug nuostolių: 439 kariai žuvo, 996 buvo sužeisti, 160 dingo be žinios (matyt, tai buvo vokiečių apsuptas būrys)⁴². 4-osios smogiamosios armijos 2-ojo korpuso vadas divizijai įsakė nutraukti puolimą ir pereiti į „kieta“ (rus. „жесткий“) gynybą. (Tai buvo vokiečių bandymų 1943 m. spalio pabaigoje–lapkričio pradžioje kontratakuoti, išstumti Raudonąją armiją iš Nevelio rajono, neatiduoti jai Vitebsko ir kt. rezultatas.)

³⁹ RF GMCA, f. 325, ap. 4587, b. 183, l. 148.

⁴⁰ 2-ojo gvardijos šaulių korpuso Politinio skyriaus viršininko gvardijos plk. Lucenos 1943 10 01 ir 1943 10 05 pranešimai 4-osios smogiamosios armijos Politinio skyriaus viršininkui plk. Šabaliniui apie padėtį 16 LŠD, RF GMCA, f., 325, ap. 4587, b. 183, l. 7, 148.

⁴¹ A. Sniečkaus 1943 10 11 radiograma M. Gedvilui ir N. Gridiniui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 409, l. 177.

⁴² 16 LŠD trumpoji charakteristika, RF GMCA, f. 1079, ap.1, b. 1, l. 8.

16 LŠD nesėkmė puolamuosiuose mūšiuose 1943 m. spalį, patirti dideli nuostoliai visiškai pakeitė jos kovinio pasirengimo ir pajėgumo vertinimą. Nors šie mūšiai buvo nesėkmingi visai Raudonosios armijos grupei, matyt, iš sukomplektuotos lietuviškosios divizijos aukštesnioji Raudonosios armijos vadovybė daug tikėjosi: juk Vitebskas laikytas vartais į Pabaltijį, taigi ir į Lietuvą.

Po nesėkmingų puolamųjų mūšių ir perėjimo į gynybą divizijoje apsilankė 4-osios smogiamosios armijos 2-ojo korpuso štabo komisija, kuri turėjo patikrinti jos kovinę parengtį. Komisijos išvados, kai kurios jų detalės savotiškai vaizdžiai apibūdina kovinių divizijos parengimą 1943 m. spalį, atskleidžia korpuso vadovybės požiūrį į šį junginį.

Komisija pažymėjo daugybę divizijos kovinės parengties trūkumų: kad jos gynyba organizuota nepatenkinamai, kuopos blogai aprūpintos automatiniais ginklais, o kovos pozicijos prastai užmaskuotos, vadai nežino minų laukų ribų. Priešo, jo priešakinės linijos stebėjimas ir analizė, šaulių ir artileristų tarpusavio veiksmai (sąveika) taip pat organizuoti blogai, o žvalgyba – „pasibjaurėtinai“ (rus. „отвратительно“) ir kt.

Savotiškai įdomios ir kitos, bendresnės, komisijos išvados apie padėtį divizijoje. Jos duomenimis, 1943 m. spalio pabaigoje divizijoje buvo 7 097 kariai (1-oje lentelėje pateiktais duomenimis, kur kas mažiau – R. Z.). Kiekvieną divizijos pulką sudarė 1 300–1 500 karių, tačiau šaulių kuopos buvo labai negausios – tik po 30–35 karių. Iš to komisija padarė išvadą, kad divizijos kariai „naudojami ne pagal paskirtį“. Be to, konstatuota, jog jų aprūpinimas maistu nepatenkinamas, o gurguolės perkrautos „netabeliniu“, ją „apsunkinančiu“ turtu, autotransportas taip pat naudojamas ne pagal paskirtį: divizijos „študėbekeryje“ gyvena automobilių kuopos vadas, prokuroras (divizijos), buvo įsikūręs Politinis skyrius ir kt.

Komisija padarė išvadą, kad visi trūkumai – ypač menko divizijos visų grandžių karininkų reiklumo savo pavaldiniams ir įsakymų nevykdymo rezultatas. Korpuso vadovybė divizijai įsakė nedelsiant pašalinti trūkumus, visų pirma „naudoti pagal paskirtį“ karius, juos sugrąžinti „į rikiuotę“, t. y. į šaulių kuopas: jose turėjo būti ne mažiau kaip po 60 karių ir 8–9 rankiniai kulkosvaidžiai⁴³.

Nors įvairių komisijų ir tikrintojų pastabas galima vertinti kritiškai ir santūriai, vis dėlto jos rodo, kad 16 LŠD, jos karių pasirengimas vykdyti kovinius uždavinius sovietinės karinės vadovybės vertintas blogai.

⁴³ 2-ojo gvardijos šaulių korpuso vado gvardijos generolo majoro A. Beloborodovo ir korpuso štabo viršininko gvardijos papulkininkio Gofmano 1943 10 23 įsakymas, RF GMA, f. 1079, ap. 1, b. 10, l. 50–51.

Matyt, toks vertinimas atitiko realią divizijos būklę. Įvairių duomenų apie neigiamus reiškinius ir padėtį divizijoje nemažai galima rasti ir jos pačios dokumentuose. J. Macijauskas A. Sniečkui dažnai rašė apie divizijos vado gen. mjr. V. Karvelio polinkį į alkoholizmą, apie tai, kad jis apleidęs vadovavimo reikalus, jo žodžiais, esą „šeimininko divizijoje nebuvo“⁴⁴. Ypač kritiškai apie tai A. Sniečkui rašė divizijos Karo tribunolo pirmininkas K. Stasiulis. Jis A. Sniečkų informavo apie kai kurių aukštų divizijos karininkų ir politinių vadovų, visų pirma J. Macijausko, moralinį palaidumą. Apibendrinamas visas negeroves, jis padarė išvadą, kad lietuviškoji divizija egzistuoja, bet jos kovinės savybės nepakankamai geros, ji tinkamai apginkluota, tačiau ginkluotė naudojama neefektyviai. Esą visose armijose, kurioms priklausė, divizija buvo labai kritikuojama, visi priekaištai iš esmės teisingi, divizijos vadovybė neskiria pakankamai dėmesio karių kovinei parengčiai, susitelkimui, drausmei stiprinti ir kt.⁴⁵

1943 m. spalio 25 d. divizija iš priešakinių pozicijų buvo perkelta į armijos rezervą. Tačiau lapkričio 8 d. vokiečiai pradėjo sėkmingą puolimą Gorodoko–Nevelio plentu. Susidarius kritiškai padėčiai, 16 LŠD iš rezervo buvo pasiūsta sustabdyti pavojingai prasiveržusių vokiečių. Ji savo ruožtu vokiečių puolimą sustabdė. Kitą dieną 167 ŠP, „ryžtingai puldamas“, užėmė Boroko k. ir jame įsitvirtino. Divizijai buvo įsakyta žūtbūt užimti Blinkų gyvenvietę. Lapkričio 10 d. 167 ŠP ją puolė, bet dėl „silpno artilerijos palaikymo ir šaulių kuopų neskaitlingumo“, užimti neįstengė. Pulkas sugulė ir apsikasė. Tą pačią dieną vokiečiai šiek tiek atstūmė (rus. „потеснили“) 167 ŠP iš Boroko k. Lapkričio 12-osios naktį divizija vėl buvo atitraukta iš priešakinių pozicijų.

J. Dobrovolskas 16 LŠD mūšius 1943 m. rudenį vertina kaip vienus iš didžiausių ir reikšmingiausių jos istorijoje. Esą divizijos kariai tada parodė savo išaugusį meistriškumą, gebėjimą gintis ir pulti nepalankiausiomis gamtos ir karo sąlygomis⁴⁶.

Atrodytų, kad reikšmingesni koviniai divizijos nuopelnai buvo užsitarnauti 1943 m. vasarą vykusiuose mūšiuose. Kaip matyti iš M. Kučinsko laišku A. Sniečkui, 1943 m. rudens mūšių metu divizijoje pasitaikė baidumo ir panikos, savavališko pasitraukimo iš kovos pozicijų atvejų ir kitų neigiamų reiškinių, ko nebuvo vasarą. Tada mūšiuose žuvo daugiau „senų karių“ – eilinių ir karininkų, nes jie drąsiau ėjo į atakas, o naujokus labai sunku buvo į jas „pakelti“⁴⁷.

⁴⁴ J. Macijausko 1944 01 05 laiškas A. Sniečkui, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 111, l. 24.

⁴⁵ K. Stasiulio 1943 12 15 laiškas A. Sniečkui, ten pat, l. 38–41.

⁴⁶ J. Dobrovolskas, Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose..., p. 86–87.

⁴⁷ M. Kučinsko 1943 11 24 ir 1943 11 28 laišakai A. Sniečkui, LYA, f. 1771, ap. 6, b. 178, l. 59, 62–63; b. 47, l. 29–30.

1943 m. lapkričio 8–11 d. mūšiuose 179 divizijos kariai žuvo, 677 buvo sužeisti, 22 dingo be žinios, taigi iš viso paliko rikiuotę 876 kariai. M. Kučinskas A. Sniečkui rašė, kad tų metų spalio 1–lapkričio 11 d. divizija iš viso neteko 2 390 karių (žuvo arba buvo sužeisti). Anot jo, šaulių kuopose „aktyvių durtyvų“ (t. y. karių – R. Z.) liko mažai. Pulkuose buvo po du batalionus, batalionuose – po dvi kuopas. Lietuvių divizijoje, ypač šaulių kuopose, labai mažai⁴⁸.

Katastrofiška padėtis divizijos šaulių kuopose po 1943 m. rudens mūšių atsispindi ir oficialiuose jos šaltiniuose. Duomenys apie jų skaičių pateikiami 2-oje lentelėje.

2 lentelė. 16 LŠD šaulių kuopų karių skaičius 1943 m. lapkričio 11 d.

Kuopų nr.	156 ŠP	167 ŠP	249 ŠP
1	38	28	30
2	48	30	-
3	-	-	33
4	65	28	-
5	-	28	-
6	63	-	-
7	40	33	19
8	-	38	19
9	-	-	-
Iš viso karių	254	185	101

LYA, f. 1771, ap. 6, b. 180, l. 133

Divizijos kariai Nevelio (Pskovo sr.) apylinkėse, 1943 m. ruduo.

⁴⁸ M. Kučinsko 1943 11 24 informacija A. Sniečkui, ten pat, ap. 6, b. 178, l. 62; 16 LŠD trumpoji charakteristika, RF GMCA, f.1079, ap. 1, b. 1, l. 8–9.

Taigi po 1943 m. lapkričio 8–11 d. mūšių divizijos šaulių pulkuose buvo likę tik 540 karių. Kaip matyti 1-oje lentelėje, lapkričio 10 d. joje iš viso buvo 6 144 kariai, šauliai (pėstininkai) sudarė tik apie 9 proc. visų divizijos karių. Likusieji tarnavo štabuose, specialiuosiuose, aprūpinimo ir sanitari-niuose daliniuose.

Po šių mūšių divizija papildyta 1 265 2-ojo atsargos bataliono kariais. Tai buvo bene paskutinis gausėnis papildymas iš Lietuvos kilusiais kariais – lietuviais ir žydais. 2,5 tūkst. karių papildomai atsiųsta ir iš SSRS liaudies gynybos komisariato (visi jie buvo rusai)⁴⁹.

Pasitraukusių iš Lietuvos žmonių (lietuvių, žydų ir kitų tautybių) ištekliai divizijai papildyti ir karių nuostoliams kompensuoti jau iš pat pradžių buvo riboti, o 1943 m. pabaigoje beveik visiškai išseko. Todėl Lietuvos KP(b) CK atstovas divizijoje M. Kučinskas 1943 m. lapkričio pabaigoje A. Sniečkui pasiūlė ateityje („perspektyvoje“) kelti klausimą SSRS liaudies gynybos komi-sariate (LGK), kad lietuviškoji divizija nuo veikiančiosios armijos būtų at-skirta, performuota ir rengiama „tiesioginiam politiniam uždaviniui“ spręsti – įžengti į Lietuvos teritoriją ir dalyvauti kovose „už Tarybų Lietuvą“. Jis nuogaštavo, kad po tokių mūšių, kokie vyko lapkritį (1943 m.), lietuviškosios divizijos gali „beveik nelikti“⁵⁰.

Taigi po 1943 m. rudens mūšių lietuviškoji divizija buvo „nukraujavęs“, nusilpęs, nesukomplektuotas, naujiems mūšiams nepasirengęs Raudonosios armijos junginys (išskyrus artilerijos dalis, kurios buvo priskirtos kitiems junginiams ir dalyvavo karo veiksmuose). 1943 m. spalio pabaigoje į kitą junginį buvo perkelta 300 divizijos karių, lapkričio viduryje – atiduoti 25 įvairių rūšių automobiliai⁵¹. 16 LSD 1943 m. gruodžio 16–20 d. dar dalyvavo puolamuosiuose Raudonosios armijos mūšiuose. Vėliau, siekiant lietuvišką-ją diviziją išsaugoti kaip nacionalinį junginį, ji ilgam buvo perkelta į 4-osios smogiamosios armijos rezervą ir mūšiuose nedalyvavo.

Kyla klausimas: ar divizija, po mūšių patyrusi nemažai žmonių nuostolių, komplektuojant daug kartų papildyta, išliko lietuviška, kokia buvo jos karių nacionalinė sudėtis 1943 m. pabaigoje–1944 metais?

Divizijos karių nacionalinė sudėtis 1944 m. pradžioje matyti šioje len-telėje.

⁴⁹ Lietuvos KP(b) CK Karinio skyriaus vedėjo P. Jakovlevo 1944 m. pradžios pažyma VKP(b) CK „Apie Raudonosios armijos lietuviškąsias karines dalis“, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 312, l. 2.

⁵⁰ M. Kučinsko 1943 11 24 pranešimas A. Sniečkui, LYA, f. 1771, ap. 6, b. 178, l. 65.

⁵¹ Ten pat, l. 62; b. 47, l. 32.

3 lentelė. 16 LŠD nacionalinė sudėtis 1944 m. sausio 1 d.

Tautybė	Karininkai		Seržantai		Eiliniai		Iš viso	
	skaičius	proc.	skaičius	proc.	skaičius	proc.	skaičius	proc.
Lietuviai	281	41,6	423	36,7	945	28,9	1 649	32,3
Rusai	222	32,9	471	41,0	1316	40,2	2 009	39,5
Žydai	112	16,6	198	17,2	818	25,0	1 126	22,1
Kiti	60	8,9	59	5,1	193	5,9	312	6,1
Iš viso	675	100	1 151	100	3 272	100	5 098	100

Lentelė sudaryta remiantis Lietuvos KP(b) CK Karinio skyriaus vedėjo P. Jakovlevo pažymos „Apie Raudonosios armijos lietuviškąsias karines dalis“, pateiktos VKP(b) CK, duomenimis (1944 m. pradžia), LYA, f. 1771, ap. 7, b. 312, l. 2–3

Lentelėje pateiktus (ir apskritai sovietinių šaltinių) duomenis apie 16 LŠD nacionalinę sudėtį reikia vertinti kritiškai. Visų pirma sovietinių (nors ir slap-
tų) šaltinių autoriams ir statistinių duomenų teikėjams buvo būdinga politiniais sumetimais didinti lietuvių ir, atvirkščiai, mažinti rusų tautybės karių skaičių. Kita vertus, nemažai divizijos karių, priskirtų lietuviams, buvo nutautėję, su-
rusėję, nemokėjo lietuviškai, su Lietuva jų niekas nesiejo. Nemažo skaičiaus asmenų priskyrimas lietuvių ar žydų tautybei buvo formalus, „popierinis“⁵².

Tų pačių sovietinių šaltinių 1944 m. vasario 6 d. duomenimis, divizijoje buvo 43 proc. rusų, 29,4 proc. lietuvių, 22,4 proc. žydų ir kt.⁵³

Divizijos nacionalinę sudėtį, įvairių tautybių karių kovinius nuopelnus jos istorijoje atspindi ir duomenys apie žuvusių karių nacionalinę sudėtį. Lietuvos KP(b) CK 1944 m. pradžios duomenimis, per visą 16 LŠD kovos laikotarpį iš viso žuvo 3 422 kariai, iš jų rusų – 1 618, lietuvių – 881, žydų – 772, kitų tautybių karių – 151⁵⁴. Taigi rusų tautybės karių žuvo vos ne dvigubai daugiau negu lietuvių, jie sudarė daugiau kaip 47 proc. visų divizijos žuvusiųjų skaičiaus. Šis faktas Lietuvos KP(b) CK pažymoje, matyt, visiškai pagrįstai aiškinamas tuo, kad divizijos šaulių pulkai daugiausia buvo sudaryti iš rusų, o kiti, specialieji,

⁵² Tai matyti iš tokio pavyzdžio. Frontui artėjant prie Lietuvos, 1944 m. pavasarį divizijoje buvo organizuoti lietuvių kalbos kursai. Besimokantys juose lietuviai buvo suskirstyti į 3 grupes: 1) nemokantys lietuvių kalbos; 2) prastai ją mokantys; 3) mokantys, tačiau nelabai gerai (kuriems reikėjo pagalbos), žr.: V. Karvelio 1944 06 11 laiškas A. Sniečkui, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 111, l. 16. Daugelis 16 LŠD karių, politinių vadovų „sulietuvėjo“ vėliau, po karo, apsigyvenę Lietuvoje, tapę įvairaus rango sovietiniais pareigūnais.

⁵³ LYA, f. 1771, ap. 7, b. 315, l. 17.

⁵⁴ Ten pat, l. 2.

daliniai (artilerijos pulkas, automobilių kuopa, ryšių kuopa ir kt.) – iš lietuvių. Šių dalinių nuostoliai mūšiuose dažniausiai būdavo gerokai mažesni⁵⁵.

Taigi lietuvių tautai „Didžiojo Tėvynės karo“ frontuose lietuviškojo junginio kovos daliniuose atstovavo ir jos „garbę“ kovoje su fašizmu gynė santykinai labai daug rusų. Jų ir kitų sovietinių tautų karių skaičius divizijoje didėjo po kiekvieno naujo papildymo, jos nacionalinė sudėtis „internacionalėjo“, tiksliau sakant, „rusėjo“. Vis dėlto, nepaisant to, divizija netapo visiškai rusiška.

Kaip vieną iš daugelio tai lėmusių veiksnių galima paminėti tam tikrą „lietuviškų kadru“ saugojimą („taupymą“). Tai, matyt, galima išvelti minėtoje 2-ojo gvardijos šaulių korpuso komisijos 1943 m. spalio mėn. išvadoje dėl divizijos karių „panaudojimo ne pagal paskirtį“. Matyt, nacionalinių „kadru“ (lietuvių, iš dalies ir žydų) telkimą ne šaulių pulkuose, bet kituose divizijos daliniuose galima vertinti kaip ne visai atsitiktinį, o kryptingą sovietinės Lietuvos vadovybės ir net SSRS aukštesniųjų institucijų, pirmiausia politinių, toleruojamą reiškinį, siekiant išsaugoti šiuos „kadrus“ ir divizijos nacionalinius bruožus.

Apskritai A. Sniečkaus ir kitų sovietinių Lietuvos vadovų pastangomis 16 LŠD kaip nacionalinis junginys SSRS politinės vadovybės ir paties Stalino buvo „globojama“. A. Snieckus, J. Paleckis armijų ir korpusų, kurių sudedamoji dalis buvo divizija, vadovybėms dažnai priekaištaudavo, kad neatsižvelgia į Lietuvos SSR, kaip „jaunos“ sovietinės respublikos, padėtį ir jos „tautinio junginio“ išsaugojimo interesus.

Politiniais sumetimais suformuotoje divizijoje lietuvių karių skaičius mažėjo ne tik dėl mūšiuose patiriamų nuostolių. Iš jos 1942–1943 m. buvo atrinkta, apmokyta ir pasiūsta į vokiečių užnugarį 200 žmonių organizuoti ginkluoto sovietinio pogrindžio (partizaninio karo)⁵⁶.

1944 m. artėjant Lietuvos „išvadavimui“ iš 16 LŠD buvo atrenkami ir rengiami „kadrai“, daugiausiai lietuviai, Komunistų partijos, administraciam ir ūkiniam darbui „išvaduotoje“ Lietuvoje.

SSRS Valstybės gynimo komiteto (VGK) pirmininko pavaduotojo V. Molotovo nurodymu pagal Lietuvos KP(b) CK ir Lietuvos SSR LKT sudarytą asmeninį sąrašą 1943 m. gruodžio 1–1944 m. sausio 25 d. buvo demobilizuoti 43 divizijos karininkai, 143 seržantai, 144 eiliniai⁵⁷, iš viso 330 žmonių. SSRS liaudies gynybos komisariato Raudonosios armijos Vyriausiosios formavimo

⁵⁵ Ten pat.

⁵⁶ Iš 16 LŠD partizaninei kovai okupuotos Lietuvos teritorijoje atrinktu žmonių sąrašas, LYA, f. 1771, ap. 190, b. 2, l. 14-21. Tarp atrinktųjų buvo S. Apyvala, S. Andriukaitis, A. Barauskas, S. Nevedomskis, D. Rocius, M. Šunakevičius ir daugelis kitų sovietiniame pogrindyje pasižymėjusių veikėjų.

⁵⁷ 16 LŠD trumpoji charakteristika, RF GMCA, f. 1079, ap. 1, b.1, l. 11.

valdybos (rus. – Главупраформ) Karo taryba 1944 m. kovo 15 d. rašte M. Gedvilui ir A. Sniečkui rašė, kad jų prašymu vasario 25 d. buvo demobilizuoti 263 Raudonosios armijos kariai. Karo tarybos nuomone, demobilizuoti dar 156 žmones būtų netikslinga, todėl demobilizaciją būtina „laikinai“ sustabdyti. Tačiau ji tęsėsi. Šios valdybos 1944 m. gegužės 2 d. rašte M. Gedvilui ir A. Sniečkui tvirtinama, kad iki to laiko jau demobilizuota 420 16 LŠD karių. Tolesnę žmonių demobilizaciją, turint galvoje, kad lietuviškąsias dalis reikia papildyti, vėl siūlyta laikyti netikslinga⁵⁸.

SSRS karinė vadovybė leido iš 16 LŠD demobilizuoti tik moteris ir ne ričiuotės vyrus. Apskritai „kadru“ iš divizijos demobilizacijos procesas, matyt, kėlė trintį tarp Lietuvos sovietinės vadovybės ir SSRS karinių žinybų. Tačiau sovietų valdžios išitvirtinimo reokupuotoje Lietuvoje politiniai uždaviniai buvo svarbesni už karinius lietuviškosios divizijos funkcionavimo uždavinius – nusvėrė pastaruosius.

Raudonosios armijos lietuviškasis junginys buvo SSRS vadovybės įrankis sprendžiant ir Lietuvos reokupacijos politinius, propagandinius uždavinius. Kaip jau minėta, vokiečiai 1944 m. vasarį gen. P. Plechavičiui leido formuoti Lietuvos vietinę rinktinę, kurią didelė okupuotos Lietuvos visuomenės dalis laikė būsimos nepriklausomos valstybės kariuomenės užuomazga, branduoliu. Pradėjus formuoti Vietinę rinktinę, sovietinės Lietuvos vadovybė Maskvoje 16 LŠD lietuvių karininkų vardu išleido atsisaukimą į „Lietuvos karininkus“. Jame rašoma:

„Mes, buvusios Lietuvos kariuomenės karininkai, kreipiamės į jus, draugai, ragindami nestoti į vokiečių kariuomenę, nekurti jokių karinių dalių pagal vokišką receptą. Lietuvos ginklą atstovaujame mes, lietuviškųjų Raudonosios Armijos dalių kariai, kurie su visa Raudonąja Armija neša išvadavimą lietuvių tautai. Nepasiduokite tiems, kurie moko tokią rimtą mūsų tautai valandą pasyviai laikytis. Jei mes nekovosime, tai hitlerininkai dar išūliau naikins mūsų tautą. Kiekvieno lietuvių patrioto pareiga padėti Raudonajai Armijai priartinti Lietuvos išlaisvinimo valandą. Netikėkite hitlerininkų provokaciniams šmeižtams, kad Raudonoji Armija keršysianti lietuviams. Venkite visko, kas galėtų sukelti brolių karą pilietinį karą<...> Tarybinė valdžia teisingai atsižvelgs į jūsų buvusią padėtį ir bešališkai jus įvertins. Tik jūs turite tuojau apsispręsti mūsų Tarybinės Lietuvos naudai.

Lietuvos vieta – Tarybų Sąjungoje; Lietuvos kelias su tauta per tarybišką gyvenimą – į šviesią Lietuvos ateitį.“

Atsisaukimą pasirašė 23 divizijos karininkai lietuviai⁵⁹.

⁵⁸ LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 8, l. 56, 171.

⁵⁹ LYA, f. 1771, ap. 7, b. 315, l. 89.

LIETUVOS KARININKAI!

1941 metais vokiškoji karo mašina praužė per Lietuvą ir nuėjo į rytus. Ji pasiekė Maskvą ir kitus Tarybų Sąjungos miestus. Sekančiais metais vokiečiams pavyko prasimušti iki Kaukazo ir Volgos. Užimti dideli plotai apsvaigino jiems galvas. Jie triumfavo. Jie skelbė visam pasauliui apie Raudonosios Armijos visišką sunaikinimą ir netolimą galutiną laimėjimą. Tada Lietuva pradėjo jausti žiauraus vokiškojo kumščio jėgą, tada ji pajuto, kad tapo Ostlando dalimi, tikrojo vokiškojo reicho dalimi. Rodos, jau buvo išsipildę senojo kryžiuočio norai paglemžti Lietuvos žemes, rodos, jau buvo išsipildžiusios senojo Liudendorfo svajonės Lietuvą paversti savo nusipelnusiems kareiviams kolonijos kraštu, rodos, jau išsipildė erdvės mėgėjo kraugeriško nacistų svajonės sunaikinti lietuvių tautą, suvokietinti mūsų kraštą. Užplūdo Lietuvą alkani faterlando agentai, pradėjo ją gniaužti ir grobti. Atsirado vokiškos sąjungos, kooperatyvai, bendrovės su apsiaurinta atsakomybe, bet neapslaurintu gorbūmu. Lietuvos žemėse atsirado valkatų iš Olandijos ir Vokietijos. Prsidėjo mobilizacija į darbo batalionus ir gaudymas žmonių darbams į Vokietiją. Per šiuo metu vykdomą gyventojų medžioklę, hitlerininkai yra pasiryžę išvežti iš Lietuvos 100.000 lietuvių. Sunkiausių našta tenka nešti valstiečiams, atiduodant paskutinę grūdų saują ir paskutinį kiaušinį.

Mūsų Lietuvoje prasidėjo antras vokiečių baudžiamosios laikotarpis, tik didesnis ir sunkesnis, negu pirmojo pasaulinio karo metu.

Savo laiku rytų fronte įvyko persilaužimas nacistinės Vokietijos nenaudai. Tarybų Sąjunga, sumobilizavus savo didžiulius rezervus ir atsargas, pradėjo atsismogti prieš hitlerinę kariuomenę. Smūgis po smūgio pradėjo kristi ant „nenugalimos“ vokiečių kariuomenės galvos.

Hitlerininkų pralaimėjimai prie Maskvos, Raudonosios Armijos smūgiai prie Stalingrado, Saurės Kaukaze, Ukrainoje, Dniepro forsavimas, Leningrado išvadavimas parodė, kad Raudonoji Armija yra stip-

resnė už hitlerinę kariuomenę, kad vokiečių galybėlė ateina galas. Jie priversti trauktis į vakarus, faterlando linkui. Raudonoji Armija jau įžengė į Tarybų Estiją, ji peržengs Tarybų Latvijos sienas, ji ateis ir į savo Tarybų Lietuvą. Jokia galia nesulaikys Raudonosios Armijos puolamųjų veiksmų ir veržimosi į vakarus. Būsimieji Anglijos ir JAV Europoje veiksmai tik pagreitins Vokietijos galą. **Hitlerinė Vokietija tikrai žlugs.**

Hitlerininkai prieš savo galą panorės ir jus įtraukti į savo pinkles, jeigu dar neįtraukė; jie panorės jus priversti kovoti už Vokietijos reikalus. **Neapsigaukite! Netikėkite jiems.** Vokietis juk niekad nelinkėjo gero Lietuvai. Tik atsiminkite mūsų amžinąsias kovas su vokiečiais visos istorijos bėgyje, atsiminkite, kaip buvo išnaikinti senieji priešai, atsiminkite kaip buvo niokojamas lietuviškumas mūsų Klaipėdos krašte, kaip buvo smaugiami ir lietuviai, ir lietuvininkai. Nepasiduokite lietuvių tautos išgamų Kubiliūno ir Plechavičiaus apgaunami — nestokite į banditiškus vadinauosius vietinės savisaugos ir vietinės rinktinės būrius, nesiduokite save suklaidinami, neįsitraukite į kovą prieš Raudonąją Armiją, prieš Raudonosios Armijos lietuviškąsias dalis. Neleiskite naikinti lietuvių tautos — neduokit išvežti 100.000 lietuvių į Vokietijos katargą.

Mes, buvusios Lietuvos kariuomenės karininkai, kreipiame į jus, draugai, ragindami nestoti į vokiečių kariuomenę, nekurti jokių karinių dalių pagal vokišką receptą. Lietuvos ginklą atstovaujame mes, lietuviškųjų Raudonosios Armijos dalių kariai, kurie su visa Raudonąja Armija neša išvadavimą lietuvių tautai. Nepasiduokite tiems, kurie moko tokią rimtą mūsų tautai valandą pasyviai laikytis. Jei mes nekovosime, tai hitlerininkai dar įžuliau naikins mūsų tautą. **Kiekvieno lietuvių patrioto pareiga padėti Raudonajai Armijai priartinti Lietuvos išlaisvinimo valandą. Netikėkite hitlerininkų provokacijoms šmeižtams, kad Raudonoji Armija keršysianti lietuviams. Venkite vis-**

16 LŠD grupės karininkų lietuvių kreipimasis „Lietuvos karininkai“, raginantis nesipriešinti Raudonajai armijai, 1944 m. vasaris

ko, kas galėtų sukelti broližišką pilietinį karą. Tarybinės Lietuvos išvadavimo išvakarėse čia, Tarybų Sąjungoje, sparčiai ruošiamasi hitlerininkų nuteriotos Lietuvos atstatymo darbiui. Jame dalyvauja mūsų kraštą mylį, pažįstą doriausi Lietuvos piliečiai, kurie stovi toli nuo minties asmeniškų sąskaitų suvedimo

ar keršto prieš tuos, kurie padarė paklaidą. Tarybinė valdžia teisingai atsižvelgs į jūsų buvusią padėtį ir bešališkai jus įvertins. Tik jūs turite tuojau apsispręsti mūsų Tarybinės Lietuvos naudai.

Lietuvos vieta — Tarybų Sąjungoje; Lietuvos kelias su tauta per tarybišką gyvenimą — į šviesią Lietuvos ateitį.

TEGYVUOJA TARYBINĖ LIETUVA!

TEGYVUOJA RAUDONOJI ARMIIJA, TAUTŲ IŠLAISVINTOJA IS RUDOJO FASIZMO NAGŪ!

TEGYVUOJA GENIALUSIS KARVEDYS, DIDYSIS TARYBŲ SĄJUNGOS MARSALAS

DRAUGAS STALINAS!

Generolas-majoras (V. Karvelis)	<i>Karvelis</i>	Majoras (S. Krikščiūkas)	<i>Krikščiūkas</i>
Pulkininkas (A. Šurkus)	<i>Šurkus</i>	Majoras (V. Itomlienskis)	<i>Itomlienskis</i>
Pulkininkas (A. Uršas)	<i>Uršas</i>	Majoras (L. Tugaudis)	<i>Tugaudis</i>
Pulkininkas (V. Močioka)	<i>Močioka</i>	Papulkininkis (J. Čiunis)	<i>Čiunis</i>
Pulkininkas (B. Gertus)	<i>Gertus</i>	Intendantas I r. (K. Ramanauskas)	<i>Ramanauskas</i>
Papulkininkis (P. Petronis)	<i>Petronis</i>	Majoras (E. Lisauskas)	<i>Lisauskas</i>
Papulkininkis (V. Lūnia)	<i>Lūnia</i>	Kapitonas (E. Daugėla)	<i>Daugėla</i>
Papulkininkis (V. Pioravičius)	<i>Pioravičius</i>	Kapitonas (S. Gaidamauskas)	<i>Gaidamauskas</i>
Papulkininkis (B. Bitinaitis)	<i>Bitinaitis</i>	Kapitonas (T. Cyžas)	<i>Cyžas</i>
Majoras (P. Šimonaitis)	<i>Šimonaitis</i>	Vyr. leitenantas (J. Aukštinis)	<i>Aukštinis</i>
Majoras (A. Jamontas)	<i>Jamontas</i>	Kapitonas (K. Steponėnas)	<i>Steponėnas</i>
Majoras (V. Apeikis)	<i>Apeikis</i>		
Majoras (L. Volbekas)	<i>Volbekas</i>		

1944 m. vasario mėn.

Šis propagandinis dokumentas (vienas iš daugelio) akivaizdžiai ir vaizdžiai atspindi prieštarinę 16 LŠD istorinę misiją – siekį kovoti su vokiškuoju fašizmu, tačiau ne už nepriklausomą, o besąlygiškai už sovietinę Lietuvą SSRS sudėtyje, parodo, kaip sovietinė propaganda panaudojo diviziją ir jos karininkus lietuvius savo politiniams tikslams įgyvendinti.

Tokio turinio propaganda, iš esmės eliminavusi Lietuvos valstybingumo, nepriklausomybės, laisvės, demokratijos ir kitas visuomeninio gyvenimo vertybes, negalėjo turėti ir neturėjo didesnės įtakos Lietuvos karininkams ir visai pilietinei visuomenei.

Net ir pats „vadinamosios lietuvių divizijos“ egzistavimas jai nedarė didesnės įtakos, nekėlė priešiško Lietuvos visuomenėje. Į lietuvių tarnybą divizijoje žiūrėta kaip į Lietuvos kariuomenės tragedijos tęsinį, priverstinį dalyką. Oficialiai leidžiamoje lietuviškoje spaudoje 1944 m. pradžioje buvo rašoma, kad į vokiečių pusę yra perbėgę apie 50 divizijos karių (vieno lietuvių savisaugos bataliono vadas prašė vokiečių vadovybės perduoti jam perbėgusius lietuvius karius). Spaudoje buvo skelbiami divizijos karių lietuvių – vokiečių karo belaisvių – pasakojimai apie perbėgimo pas vokiečius aplinkybes, gyvenimą SSRS ir kt.⁶⁰ Gana tikroviškai nušviestos sovietinio gyvenimo realijos pasitarnavo vokiečių antisovietinei propagandai.

Lietuvos savitarpinė pagalba (buvusi Raudonojo Kryžiaus organizacija) stengėsi, kad perbėgėliai ir lietuviai karo belaisviai būtų paleidžiami namo (matyt, dažniausiai vokiečių valdžia taip ir elgėsi), rūpinosi lietuviais kariais karo belaisvių stovyklose⁶¹.

Vokiečiai pas juos perbėgusius lietuvius karius verbavo tarnauti lietuvių savisaugos batalionuose, kai kurie iš jų ten ir atsидūrė: kovojo su sovietiniais partizanais, pasitaikius progai dezertyruodavo ir iš batalionų, palyginti ramiai gyveno Lietuvoje, buvo suimami ir teisiami sugrįžusios sovietų valdžios kaip „tėvynės išdavikai“⁶².

1944 m. sausio–birželio mėnesiais, t. y. beveik visą pusmetį, 16 LŠD, būdama 4-osios smogiamosios armijos rezerve, „daug manevravo“ į šiaurės vakarus nuo Goroko Polocko kryptimi, kasė apkasus, rengė įtvirtinimų ruožą šiaurystiniame Obolės upės krante, įtvirtintą rajoną Kovalių ir Dretu-

⁶⁰ Vilniaus kronika: *Naujoji Lietuva*, 1944, vasario 16; *Karys*, 1944, vasario 19; „Apie lietuvių diviziją sovietuose“, *Tėviškė* (Šiauliai), 1943, birželio 12, birželio 19, birželio 25; Hans-Adolf Weber, Pabėgimas iš pragaro: du lietuviai į pietus nuo Ladogos ežero pereina pas vokiečius, *Ateitis*, 1944, vasario 1; Vyras, pasprukęs iš bolševikų lietuviškosios divizijos, *Ateitis*, 1944, balandžio 28.

⁶¹ LCVA, R-978, ap. 2, b. 118, l. 39; LCVA saugomos tik 10-ies 16 LŠD karių, perbėgusių pas vokiečius ir laikytų sovietinių karo belaisvių stovyklose, registracijos kortelės, žr.: šio archyvo f. R-1399, ap. 1, b. 86, l. 1–11.

⁶² A. Ulevičiaus 1944 m. parodymai KGB, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 53, l. 20.

nės apylinkėse, tiesė kelią Gorodiščės–Bolšije Suravni ruože, rengė „priešą klaidinančius“ žygius ir kt.⁶³

Apie šį laikotarpį divizijos vadas gen. mjr. V. Karvelis A. Sniečkui rašė, kad armijoje (4-ojoje smogiamojoje) „mus vadina klajojančia divizija“, ironizavo, jog „greit pereisim visus korpusus“. Labai laukta divizijos papildymo, bet to niekas nežadėjo, nes korpuso ir armijos vadovybės laikė ją didžiausia divizija ir apie papildymą be „paspaudimo iš viršaus“ esą nenoriai kalbėjo. Dėl nuolatinio gyvenimo žeminėse, karius labai varginusių žygių, kilnojimosi iš vietos į vietą divizijoje išplito šiltinės epidemija ir kitos ligos.

Apie divizijos veiklos pobūdį galima spręsti ir iš jos nuostolių. Per didesnio masto kovos veiksmus paprastai būdavo daug žmonių nuostolių. Nuo 1944 m. balandžio 24 iki birželio 10 d. žuvo 1 divizijos karininkas, 2 seržantai ir 2 eiliniai, šiek tiek daugiau buvo sužeistųjų⁶⁴.

Birželio pradžioje divizijos vadas V. Karvelis A. Sniečkui pranešė, kad iš divizijos ūkio darbams atlikti bus pasiūsta apie 500 žmonių: vėliau patikslino, kad 464 kariai išvyko į šienapjūtę Kalinino rajone⁶⁵.

Artėjo „istorinis įvykis“ – Raudonosios armijos įžengimas į Lietuvos teritoriją. O lietuviškoji divizija buvo nesukomplektuotas, silpnas rezervinis Raudonosios armijos junginys. Be abejo, A. Sniečkui ir kitiems sovietiniams Lietuvos vadovams rūpėjo klausimas: koks bus lietuviškosios divizijos kovos kelias ir vaidmuo sprendžiant „tiesioginį“ karinį ir politinį uždavinį – „vaduojant“ kraštą iš vokiečių okupantų. Koks vaidmuo buvo numatytas 16 LŠD sovietinės ir karinės vadovybės planuose, ar buvo planuojama, kad ji dalyvaus kovose dėl Lietuvos sostinės Vilniaus ir kt.?

Nors Lietuvos archyvuose ir trūksta šaltinių, kad galėtume atsakyti į šiuos klausimus, neabejotina, jog Raudonajai armijai artėjant prie Lietuvos, sovietinė jos vadovybė dėjo visas pastangas, kad sustiprintų lietuviškąjį junginį. A. Sniečkus 1944 m. birželio 29 d. V. Karvelio ir J. Macijausko klausė: „Kur jūs (t. y. divizija) dabar randatės ir kuria kryptimi toliau žygiuosit? Atsakymą duokit nedelsiant, nuolat informuokit.“⁶⁶ Kitą dieną A. Sniečkus divizijos vado prašė konkrečių duomenų apie jos vadovaujantį personalą – karininkus ir seržantus: kiek divizijoje karininkų – majorų, kapitonų, vyresniųjų leitenantų, leitenantų, jaunesniųjų leitenantų, seržantų, kokia jos nacionalinė sudėtis.

⁶³ LŠD trumpoji charakteristika, RF GMCA, f. 1079, ap. 1, b. 1, l. 11–12.

⁶⁴ Gen. mjr. V. Karvelio 1944 02 27–1944 06 11 laišakai A. Sniečkui, LYA, f. 1771, ap.7, b. 111, l. 1–5, 16.

⁶⁵ 16 LŠD vado gen. majoro V. Karvelio 1944 06 08 ir 1944 06 22 radiogramos A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 413, l. 5, 133.

⁶⁶ A. Sniečkaus 1944 06 29 radiograma V. Karveliui ir J. Macijauskui, LYA, f. 1, ap.1, b. 402, l. 325.

Gen. mjr. V. Karvelis liepos pradžioje, informuodamas apie divizijos karininkų sudėtį, A. Sniečkui pateikė šiuos duomenis: majorų – 45, kapitonų – 169, vyr. leitenantų – 124, leitenantų – 221, jaunesniųjų leitenantų – 47, seržantų – 1 212; pagal tautybę – lietuvių karininkų – 210, rusų – 255, žydų – 86, kitų tautybių – 81. Lietuvių seržantų – 386, rusų – 493, žydų – 257, kitų tautybių – 76⁶⁷.

Taigi lietuviškojoje divizijoje buvo mažiau kaip pusė, nei pagal Raudonosios armijos divizijos etatus turėjo būti, karių, ji prastai buvo pasirengusi kovoms dėl Lietuvos „išvadavimo“. A. Sniečkus V. Karveliui patarė reikalauti iš savo aukštesniosios karinės vadovybės papildyti divizijos gretas, informavo jį, kad jie (t. y. sovietinė Lietuvos vadovybė) taip pat rūpinasi šiuo klausimu⁶⁸.

Divizijos komplektavimo klausimu sovietiniai Lietuvos vadovai A. Sniečkus ir M. Gedvilas 1944 m. liepos 7 d. raštu kreipėsi į patį J. Staliną. Jame buvo tvirtinama, kad 16 LŠD, ypač jos vadovaujanti grandis, pastaruoju metu dalyvauja mūšiuose nevisiškai sukomplektuota: divizijoje yra 632 karininkai, 1 212 seržantų, 2 534 eiliniai. Būdamas tokios sudėties, ji patiria žymių nuostolių prarasdama daug karininkų ir seržantų, kurie bus labai reikalingi plečiant Raudonosios armijos lietuviškąsias karines dalis išvaduojoje Lietuvos teritorijoje. Lietuvos KP(b) CK ir Lietuvos SSR LKT prašė Stalino papildyti, sukomplektuoti diviziją, kad būtų užimti visi etatai⁶⁹.

A. Sniečkus ir M. Gedvilas gavo Stalino ir sovietinės karinės vadovybės garantiją, kad lietuviškoji divizija kariaus Lietuvoje, bet jos komplektavimo klausimas liko neišspręstas. Tai matyti iš A. Sniečkaus liepos 8 d. gen. mjr. V. Karveliui pasiūstos radiogramos, kurioje jis informuojamas apie tai, kad divizija bus „perkelta Lietuvos kryptimi ir ten papildyta“⁷⁰. Raudonosios armijos Generalinis štabas divizijos komplektavimo klausimais išsamiau informavo A. Sniečką ir M. Gedvilą 1944 m. liepos 13 d. rašte: jame tvirtinama, kad ištekliai visiškai sukomplektuoti 16 LŠD Raudonosios armijos Vyriausioji formavimo valdyba neturi, šiuo metu galima į diviziją pasiūsti tik 150 seržantų ir 850 eilinių, atitinkami nurodymai dėl to jau duoti⁷¹. Šie papildo-

⁶⁷ V. Karvelio 1944 07 03 radiograma A. Sniečkui, ten pat, b. 413, l. 273.

⁶⁸ A. Sniečkaus 1944 07 07 radiograma V. Karveliui, ten pat, b. 402, l. 366.

⁶⁹ Lietuvos KP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus ir Lietuvos SSR LKT pirmininko M. Gedvilo 1944 07 07 raštas SSRS Valstybės gynimo komiteto pirmininkui J. Stalinui, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 315, l. 41.

⁷⁰ A. Sniečkaus 1944 07 08 radiograma V. Karveliui, ten pat, b. 402, l. 376.

⁷¹ Raudonosios armijos Generalinio štabo viršininko pavaduotojo armijos generolo Antonovo 1944 07 13 raštas Lietuvos KP(b) pirmajam sekretoriui A. Sniečkui ir Lietuvos SSR LKT pirmininkui M. Gedvilui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 8, l. 110.

mi kariai turėjo atvykti iš 2-ojo atsargos bataliono Balachnoje. Iš Maskvos į Polocką papildymas – 177 seržantai ir 827 eiliniai (40 proc. lietuvių, po 30 proc. rusų ir žydų) – išvyko tik 1944 m. liepos 21 d.⁷² Reikia pažymėti, kad karui baigiantis, Raudonajai armijai patyrus milžiniškų nuostolių, ėmė trūkti kareivių, dėl to buvo ruošiamasi mobilizuoti net 17 m. jaunuolius. Taigi ir 16 LŠD divizija papildyta nežymiai: į ją nebuvo atsiųsta nė vieno karininko, papildymas mažai pakeitė ir divizijos nacionalinę sudėtį.

4-osios smogiamosios armijos vado įsakymu 1944 m. birželio 27 d. 16 LŠD Žadunoko–Lipnikų apylinkėse pakeitė 332 ir 119 ŠD dalis ir pradėjo persekioti besitraukiančius į vakarus nuo Kliasticų vokiečius. Divizija kaudamasi nužygiavo 55 km ir forsavo Drisos upę. 1944 m. liepos 5 d. V. Karvelis A. Sniečkui radiograma pranešė, kad 16 LŠD puola 25 km į šiaurę nuo Polocko, forsavo Drisos upę. Lietuviškąjį dalinį sudaro 4 tūkst. žmonių, 450 dar nėra grįžę iš šienapjūtės, tad divizijos papildymo klausimas esąs labai aktualus. Birželio 29–30 d. mūšiuose 16 divizijos karių žuvo, 66 buvo sužeisti⁷³.

Mūšiuose Baltarusijoje, Polocko apylinkėse, divizijos kovotojų gretos dar labiau išretėjo: žuvo ar buvo sužeisti apie 500 karių⁷⁴.

Gali būti, kad šie mūšiai buvo lietuviškosios divizijos jėgų patikrinimas ir išbandymas prieš įžengiant jai į Lietuvos teritoriją. Galbūt sovietinė karinė vadovybė nebuvo patenkinta divizijos kovos veiksmais?

Visa tai lėmė, kad kariniu požiūriu 16 LŠD nebuvo laikoma pasirengusia propagandiškai svarbioms kovoms dėl Lietuvos „išvadavimo“.

1944 m. liepos 12 d. A. Sniečkus atvyko į Vilnių. Tą pačią dieną jį pasiekė žinia iš Švenčionių apskrities, kad į Lietuvos teritoriją įžengusios 39-osios armijos vadovybė paskelbė 18–45 m. vyrų mobilizaciją. Nors sovietinių armijų vadovybės taip elgdavosi visose išvaduotose teritorijose, A. Sniečkus liepos 15 d. Lietuvos KP(b) CK Maskvoje pasiuntė labai skubią radiogramą („žaibą“) reikalaujamas, kad mobilizacija būtų nutraukta, jei vykdoma ne „Centro“ nurodymu⁷⁵. Lietuvos KP(b) antrasis sekretorius N. Gridinas iš Maskvos netrukus nuramino A. Sniečkę, esą Raudonosios armijos Vyriausioji formavimo valdyba davė nurodymą „mūsų teritorijoje“ 1894–1926 m. gimusius vyrus mobilizuoti į nacionalinius dalinius⁷⁶.

⁷² Lietuvos KP(b) CK antrojo sekretoriaus N. Gridino 1944 07 14 ir 1944 07 21 radiogramos V. Karveliui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 403, l. 17, 55; b. 414, l. 32.

⁷³ V. Karvelio 1944 07 05 radiograma A. Sniečkui, ten pat, b. 413, l. 319–320; ten pat, f. 1771, ap. 7, b. 315, l. 92.

⁷⁴ LŠD trumpoji charakteristika, RF GMCA, f. 1079, ap. 1, b. 1, l. 12–13.

⁷⁵ Ten pat, b. 405, l. 3.

⁷⁶ N. Gridino 1944 07 19 radiograma A. Sniečkui, ten pat, b. 415, l. 34 (radiogramos iššifravimo data).

Dailininko V. Jurkūno piešinys, simbolizuojantis lietuviškosios divizijos kovą (juo iliustruotas 1944 m. Maskvoje išleistas leidinys divizijos dvejų metų sukakčiai paminėti „Lietuviškosios divizijos kovų kelias“)

16 LŠD Lietuvoje

Pirmieji Raudonosios armijos daliniai pasiekė Lietuvos teritoriją 1944 m. liepos 5 d. Iki liepos vidurio ji užėmė didelę Šiaurės rytų Lietuvos teritorijos dalį, pasiekė Anykščių–Kaišiadorių ribą⁷⁷. Liepos 13 d. po nelengvų kovų buvo užimtas Vilnius.

Kaip tik tą Vilniaus „išvadavimo“ dieną 16 LŠD gavo įsakymą iš Polocko apylinkių pradėti žygį į Lietuvą. Per Tverėčių diviziją liepos 21 d. pasiekė Daugailius (15 km į šiaurės rytus nuo Utenos), po kelių dienų – Užpalių apylinkes. Vėliau divizijai buvo įsakyta liepos 27 d. atvykti į Šimonis, kitą dieną – į Svėdasus (čia turėjo būti apmokomi mobilizuoti į diviziją Lietuvos vyrai), kiek vėliau divizija apsistojo Subačiuje, prie Panevėžio, Šeduvoje. Rugsjūčio 2 d. ji susitelkė prie Šiaulių.

Visą šį laiką divizija nedalyvavo jokiuose mūšiuose dėl Lietuvos „išvadavimo“, ji žygiavo paskui kitus Raudonosios armijos junginius. Taigi divizijai neteko „vaduoti“ ir Lietuvos sostinės Vilniaus (pažymėtina, kad Raudonosios armijos latvių ir estų nacionaliniai junginiai dalyvavo mūšiuose dėl Rygos ir Talino). „Nevadavo“ ji ir kitų didesnių Lietuvos miestų. Tiesa, gresiant vokiečių kontrpuolimui, divizijai keletą kartų teko paskubomis rengtis gynybai, tuo metu joje buvo žuvusių (mirusių) karių.

Tai, kad 16 LŠD vėlai įžengė į Lietuvą, nedalyvavo svarbiuose, ypač propagandiniu požiūriu, jos teritorijos „vadavimo“ mūšiuose, pirmiausia, matyt, lėmė jau minėtos aplinkybės: lietuviškoji divizija buvo nevisiškai sukomplektuotas ir mūšiams prastai pasirengęs junginys. Pasiekus Lietuvos teritoriją, ši nacionalinį junginį pirmiausia reikėjo sukomplektuoti, parengti kovos veiksmams.

Tačiau, regis, buvo ir dar viena sovietinei karinei vadovybei aktuali, nerimą kelianti aplinkybė – divizijos politinio patikimumo problema. Divizija, matyt, buvo stengiamasi izoliuoti nuo neigiamų, nepageidautinų antisovietinių procesų ir reiškinių (kartu ir nuo vietos gyventojų), kad jos kariai „neužsikrėstų“ pavojingomis „buržuazinėmis“, antisovietinėmis nuotaikomis ir kt.

Divizijos vadas gen. mjr. V. Karvelis apie divizijos žygį iš Polocko apylinkių į Lietuvą 1944 m. vasarą rašė, esą, nepaisant karštų liepos dienų ir kitų sunkumų, karių nuotaika itin pakili. Tiek žygio, tiek poilsio metu girdėti dainos, linksmi pokštai, nesijaučia nuovargio. Gyventojai divizijos karius džiaugsmingai sutikdavo, sveikindavo, kuo galėdami vaišindavo, domėjosi jos žygiais, ieškojo kovotojų gretose pažįstamų. Daug kas rado savo giminai-

⁷⁷ Tutkus V., Armija išvaduotoja: tarybinės armijos junginiai, dalys ir kariai, pasižymėję kautynėse vaduojant Tarybų Lietuvą 1944–1945 metais, Vilnius, 1984, p. 11.

čių, kaimynų. Vieni, sužinoję, kad jų artimieji sveiki ir gyvi, džiaugėsi, kiti, gavę žinių, jog jų šeimos nariai ar brangūs pažįstami iššudyti arba išvežti vergovėn į Vokietiją, užsidedę dar didesne neapykanta priešui ir kt.⁷⁸

Tai sovietinei istoriografijai būdingi propagandiniai šampai, supaprastintai perteikiantys, niveliuojantys divizijos karių nuotaikas. Daugumai divizijos karių – rusų tautybės, ne Lietuvos gyventojams – įžengimas į Lietuvą psichologiškai ir emociškai nedaug ką reiškė. Be jokios abejonės, slogios buvo žydų karių, neradusių per holokaustą iššudytų savo giminių ir artimųjų, nuotaikos. Deja, pasitvirtino blogiausi, liūdniausi juos pasiekę gandai ir nuojautos dėl žydų likimo vokiečių okupuotoje Lietuvoje.

Giminių ir pažįstamų galėjo surasti tik kitų tautybių iš Lietuvos kilę kariai, kurių divizijos gretose buvo nedaug.

Remiantis Raudonosios armijos Vyriausiosios formavimo valdybos Karo tarybos direktyva 1944 m. liepos 27 d. „išvaduotose“ Lietuvos apskrityse ir miestuose buvo pradėta 1899–1926 m. gimusių vyrų mobilizacija. Iki rugpjūčio 1 d. sovietinė mobilizacija vykdyta nepaskelbus atitinkamo įsakymo, agitaciniu būdu, neįteikiant šaukiamiesiems individualių šaukimų, neturint šaukiamojo amžiaus vyrų sąrašų, tik „aklai“ apeinant ūkius, kiemus ir butus (rus. „путем подворного обхода“). 1944 m. rugpjūčio 1 d. buvo paskelbtas Lietuvos SSR karinio komisaro įsakymas Nr. 1 dėl 1909–1926 m. gimusių karo prievolinkų mobilizacinio šaukimo į Raudonąją armiją⁷⁹.

Pradinis mobilizacijos laikotarpis atspindi didžiulius grobikiškus sovietinės karinės vadovybės planus okupuotoje Lietuvoje, kuriems pasipriešino net sovietiniai Lietuvos vadovai. Tai atspindi Lietuvos KP(b) CK sekretoriaus D. Šupikovo 1944 m. po „išvadavimo“ rašytuose pranešimuose į Maskvą, kuriuose jis A. Sniečkų ir kitus sovietinius Lietuvos vadovus apkaltino nacionalizmu ir kitomis „nuodėmėmis“. Apie sovietinę mobilizaciją Lietuvoje D. Šupikovas rašė, kad Lietuvos KP(b) CK „visą laiką“ ją stabdė, pradėjo ginčą dėl šaukiamųjų amžiaus. Komunistų partijos organizacijos iš pradžių nepadėjo jos vykdyti, todėl ji pradėta be jų pagalbos, vėliau per daug dėmesio skirta atleidimams nuo tarnybos ir šaukimų atidėjimui, A. Sniečkus ir kiti sovietiniai Lietuvos vadovai nedavę ryžtingo atkirčio „buržuaziniams nacionalistams“ ir „buožėms“, siekiantiems sužlugdyti sovietinę mobilizaciją, ir kt.⁸⁰

⁷⁸ Karvelis V., Lietuvos TSR išvadavimas..., p. 112.

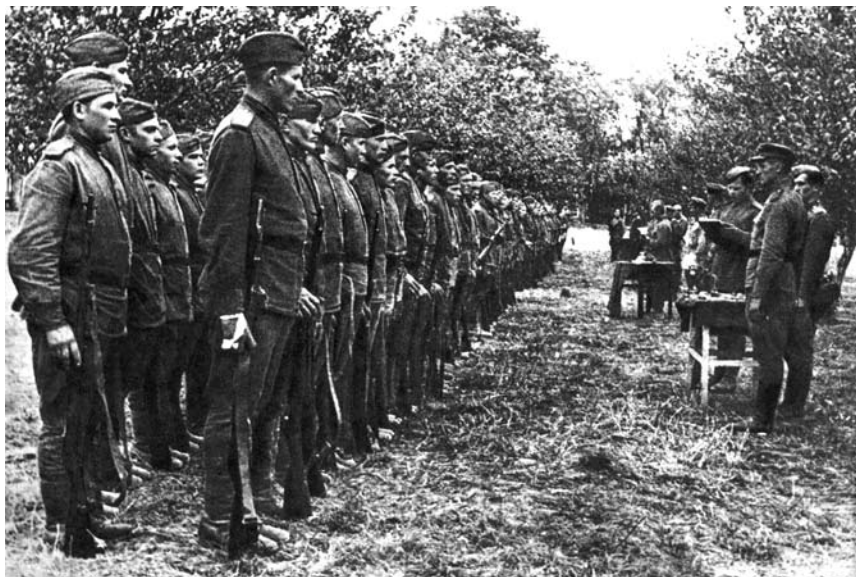
⁷⁹ Lietuvos KP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1944 m. rugsėjo mėn. raštas VKP(b) CK sekretoriui G. Malenkoviui „Apie mobilizacijos į Raudonąją armiją eigą Lietuvos SSR“, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 27, l. 1; *Tarybų Lietuva* (Lietuvos SSR LKT laikraštis), 1944, rugpjūčio 24.

⁸⁰ Lietuvos KP(b) CK Organizacinio instruktorinio skyriaus vedėjo D. Šupikovo 1944 09 06 laiškas VKP(b) CK Organizacinio instruktorinio skyriaus vedėjui Šambergui, LYA. F. K-8, ap. 3, mikrofilmų ritinėlis Nr. 1 (f. 17, ap. 88, b. 314, l. 60).

Kaip tam tikrą svarbiausią sovietinių Lietuvos vadovų laimėjimą galima vertinti tai, kad buvo sumažintas mobilizuojamų vyrų amžius, apsiribota 1909–1926 m. gimusių (t. y. iki 35 m.) vyrų mobilizacija ir kt.⁸¹

Mobilizacija į 16 LŠD (ir apskritai į Raudonąją armiją) prasidėjo pirmausia rytinėse, anksčiausiai „išvaduotose“ Lietuvos apskrityse. Jos eiga ir problemos atsispindi į šias apskritis tuoj po „išvadavimo“ atvykusių Komunistų partijos ir sovietinės administracijos pareigūnų pranešimuose A. Sniečkui.

Sovietinis partizanas, SSRS didvyris S. Apyvala rugpjūčio 2 d. radiograma informavo A. Sniečką, kad Švenčionių apskrityje mobilizacija vyksta blogai: per 4–5 dienas atvyko 1 543 žmonės, iš jų civilių gyventojų tik 597 (kiti – buvę raudonarmiečiai, sovietiniai karo belaisviai ir kt. – R. Z.). S. Apyvalos žodžiais, į apskrities valsčius pasiūsti visi „mūsų darbuotojai“, bet jie negalėjo pasiekti „teigiamų rezultatų“. Visi gyventojai įsitikinę, kad mobilizacija yra savanoriška. S. Apyvalai, sovietiniam partizanui, veikusiam Rytų Lietuvoje nuo 1942 m., buvo gerai žinoma padėtis ir gyventojų nuotaikos, jis su-

Į 16 LŠD mobilizuotų Lietuvos vyrų priesaika, Šiaulių apylinkės, 1944 m. rugsėjo pradžia

⁸¹ Lietuvos SSR LKT ir Lietuvos KP(b) CK 1944 08 01 nutarimas „Apie priemones Lietuvos TSR karo prievolinkų mobilizacijai pravesti“, LCVA, f. R-754, ap. 11, b. 5, l. 1–2.

prato, kad aiškinamuoju, agitaciniu darbu sovietinės mobilizacijos nepavyks įvykdyti. Todėl informavo A. Sniečką, kad bandant ją „paspartinti“, taip pat siekiant „išvalyti“ miestus ir kaimus, Švenčionių apskrityje imtasi karinių represinių priemonių⁸².

Reikėtų pabrėžti, kad sovietinės mobilizacijos neteisėtumo (savanoriškumo) idėja buvo gyva ir išplitusi visoje Lietuvoje. Jos visuomenė Sovietų Sąjungą vertino kaip okupacinę valstybę, žmonėms buvo žinomi pagrindiniai Atlanto chartijos teiginiai, kuriais remiantis buvo puoselėjamos viltys atkurti Lietuvos nepriklausomybę. Įtakos turėjo ir antinacinės rezistencijos organizacijų aiškinimas, kad tarptautinė teisė draudžia vykdyti mobilizaciją okupuotame krašte⁸³. Dėl pastarosios priežasties visos vokiečių surengtos karinės mobilizacijos iš esmės buvo savanoriškos, jos vyko tik į nacionalinius, lietuviškus, dalinius.

Kad ir kaip būtų paradoksalu, dauguma Lietuvos gyventojų norėjo, jog sovietai Lietuvoje elgtųsi panašiai kaip okupantai vokiečiai, nes tarptautinė teisė okupuotame krašte mobilizaciją organizuoti draudžia. Deja, sovietai Lietuvoje nesijautė okupantais. Besivadovaujančių vokiečių okupacijos metų patirtimi ir elgsenos taktika, kuri kai kada leido išvengti mobilizacijos, nepatirti didesnių represijų, nenukentėti, Lietuvos žmonių samprotavimai apie tai, kad „išvengėm vokiečių, išvengsim ir rusų armijos“, buvo iliuziniai, klaidingi ir turėjo jiems skaudžių padarinių.

Sovietinė mobilizacija iškart tapo prievartinė, ir tai buvo pirmasis esminis veiksnys, supriešinęs Lietuvos visuomenę su grįžusia sovietų valdžia ir režimu. Tūkstančiams Lietuvos vyrų, įvairiais sumetimais bandžiusių išvengti sovietinės mobilizacijos, išėjus į miškus ir ėmus priešintis sovietų represijoms, atsirado visuotinės ginkluotosios antisovietinės rezistencijos, kuri Lietuvoje truko beveik 10 metų, socialinis pagrindas.

Koks buvo daugumos Lietuvos gyventojų, jos rezistencijos jėgų požiūris į kraštą įžengusią diviziją ir lietuvius, tarnaujančius Raudonojoje armijoje?

Sovietinis NKVD per čekistų karinę operaciją 1945 m. liepos pabaigoje Panevėžio apskrityje, Šeduvos valsčiuje, sunaikinto partizanų būrio bazėje rado 1945 m. liepos 22 d. rotatoriumi išspausdinto atsisaukimo, kuriame kreipiamasi į Raudonojoje armijoje tarnaujančius lietuvius, keliasdešimt egzempliorių. Atsisaukime pažymima, kad lietuviai sužlugdė vokiečių mobilizaciją ir jog lietuvių požiūris į sovietinę mobilizaciją esąs toks pat: į žmonių medžiokles (gaudynes) jie atsakę su ginklais išeidami į mišką. Džiaugiamasi, kad ne visi lietuviai žuvo kare, kreipiamasi į juos kaip į „brolius lietuvius“, grįžtančius

⁸² S. Apyvalos (Griko) 1944 08 02 radiograma A. Sniečkui, ten pat, b. 415, l. 129.

⁸³ V. Tininis, min. veik., p. 26.

į tėvynę. Raudonarmiečių lietuvių pareiga esanti ginti Lietuvos laisvę kartu su jos partizanais. Išgama bus tas, kuris bandys pakelti ginklą prieš „brolių lietuvių“, broližudžiams galys būti tik vienas atpildas – mirtis ir kt.⁸⁴

„Išvaduojoje“ Lietuvoje sovietinė prievartinė mobilizacija vyko į Raudonosios armijos: 1) nacionalinius (lietuviškus, o Rytų Lietuvoje – taip pat į lenkiškus) ir 2) kitus dalinius.

Reikėtų pažymėti, kad tik labai mažai Lietuvos vyrų pateko tiesiai į 16 LŠD. Kur kas daugiau jų buvo mobilizuoti į kitą tautinį junginį – 50-ąją lietuviškąją atsargos diviziją, kurioje pirmiausia turėjo būti rengiami kariai 16 LŠD. Vėliau ir šis junginys turėjo tapti Raudonosios armijos „frontine“ šaulių divizija. Sovietiniai Lietuvos vadovai puoselėjo planus, be 16 LŠD, turėti dar bent vieną tautinę diviziją, suformuoti Raudonosios armijos lietuvišką korpusą ir tokiu būdu „pasivyti“ estus ir latvius, kurių nacionaliniai korpusai kovėsi „Didžiojo Tėvynės karo“ frontuose⁸⁵.

Antrojo nacionalinio junginio – 50-osios lietuviškosios atsargos šaulių divizijos – vadovybė 1944 m. spalio 6 d. rašte Lietuvos KP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui rašė: „Tėvynės ir liaudies interesai reikalauja laiku pastatyti klausimą apie lietuviškų tautinių Raudonosios Armijos dalių korpuso sudarymą, kad lietuvių liaudis kuo efektingiau pasirodytų kovoje su vokiškuoju fašizmu, eidama petys į petį su visomis Tarybų Sąjungos tautomis ir didžiąja rusų tauta, padėjusia išlaisvinti Tėvynę iš vokiškųjų okupantų vergijos.“ A. Sniečkaus buvo prašoma „imtis žygių“, kad lietuvių šaulių korpusas būtų kuo greičiau suformuotas⁸⁶.

⁸⁴ NKVD-NKGB Kėdainių operatyvinės grupės viršininko pavaduotojo Todeso 1945 07 30 raštas (atsišaukimo vertimas į rusų k.) Lietuvos SSR NKVD-NKGB vadovybei Vilniuje, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 971, l. 258.

Panašių pavyzdžių galima pateikti ir daugiau. Antai Kauno miesto NKVD 1945 07 27 Kaune suėmė iš Šakių apskrities atvykusią merginą, kuri Stalino prospekte sutiktiems lietuviškosios divizijos kariams, pareiškusiems, kad jie atvyko valyti miškų nuo „banditų“, aiškino, jog ten slapstosi ne „banditai“, o jų „broliai lietuviai“ ir juos ne naikinti, o palaikyti reikia. Esą Lietuvoje bus ne sovietų, o Smetonos arba anglų ir amerikiečių valdžia ir kt.: NKVD Kauno miesto skyriaus viršininko pplk. Serebriakovo 1945 07 29 raštas Lietuvos SSR vidaus reikalų komisariui gen. J. Bartašiūnui, ten pat, b. 970, l. 27.

⁸⁵ Kaip žinoma, buvo sudarytos ir šio karo frontuose kovėsi 7-oji ir 249-oji estų šaulių divizijos. Iš šių divizijų ir rusiškos 19-osios gvardijos šaulių divizijos jau 1942 m. buvo suformuotas 8-asis estų šaulių korpusas, 1941 m. – 201-oji latvių šaulių divizija, pasižymėjusi mūšiuose prie Maskvos ir kitur. 1942 m. pabaigoje ši divizija buvo performuota į 43-iąją gvardijos latvių šaulių diviziją. 1944 m. buvo suformuota 308-oji latvių šaulių divizija. Abi divizijos įėjo 130-ąją latvių šaulių korpusą.

⁸⁶ 50-osios lietuviškosios šaulių atsargos divizijos vado gen. mjr. J. Sinkevičiaus ir divizijos štabo viršininko pplk. J. Listopadskio 1944 10 06 raštas Lietuvos KP(b) sekretoriui A. Sniečkui, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 114, l. 5.

Iš karto reikia pasakyti, kad pastangos suformuoti antrąją lietuviškąją diviziją, kartu ir nacionalinį korpusą, baigėsi skaudžia sovietų valdžios politine nesėkme. Dėl šios priežasties apie ją sovietinėje istoriografijoje beveik jokių duomenų nėra.

Ivykiai 50-ojoje lietuviškojoje atsargos šaulių divizijoje turėjo nemenkos įtakos ir 16 LŠD, todėl reikia bent pažvelgti į jos istoriją.

Ši divizija pradėta formuoti 1944 m. rugpjūtį, jos vadu buvo paskirtas Rusijos lietuvis gen. mjr. J. Sinkevičius, jo pavaduotoju politiniams reikalams – F. Bieliauskas, štabo viršininku – J. Listopadskis. Divizija pradėta kurti ne Lietuvoje, o Smolensko srityje, Jarcevo miesto apylinkėse. Čia į miške įrengtą vasaros stovyklą geležinkeliu Kaunas–Vilnius–Maskva buvo vežami Lietuvoje mobilizuoti vyrai. Pagal Raudonosios armijos atsargos divizijos etatus joje turėjo būti 16 518 karių, 1944 m. spalio 6 d. šios divizijos 251, 252, 253 ir 254-ajame atsargos šaulių pulkuose bei kitose dalyse iš viso buvo daugiau kaip 26 tūkst. karių, jų skaičius vykdant Lietuvoje prievartinę mobilizaciją padidėjo iki 30 tūkst. Divizijos karininkų nacionalinė sudėtis buvo tokia: 254 lietuviai, 443 rusai, 94 žydai ir kt.⁸⁷

Naujokų iš Lietuvos gyvenimo Jarcevo apylinkėse buitinės sąlygos buvo baisios: kariai gyveno prastose žeminėse, jiems trūko maisto, drabužių, avalynės. Kaip savo atsiminimuose rašo J. Listopadskis, ši divizija Jarceve buvo panaši „ne į kariuomenės junginį, bet į koncentracijos stovyklą ar dar blogiau“⁸⁸. Todėl artėjant 1945 m. žiemai (per ją padėtis dar labiau būtų pablogėjusi) sovietinė Lietuvos vadovybė ryžosi 50-ąją lietuviškąją atsargos diviziją perkelti į Lietuvą.

Lietuvos KP(b) CK, motyvuodamas tuo, kad didesnė Lietuvos SSR dalis jau išvaduota iš vokiečių okupantų, o lietuviškų dalinių buvimas Lietuvoje turi politinę reikšmę, 1944 m. rugsėjo 15 d. priėmė nutarimą, kuriame pažymėjo, kad 50-ąją lietuviškąją atsargos diviziją „tikslinga plėsti“ Lietuvos SSR teritorijoje, ir prašė SSRS liaudies gynybos komisariatą iš Jarcevo perkelti į Vilnių⁸⁹. 1944 m. spalio 13–15 d. divizija buvo perdislokuota į Lietuvą: jos štabas ir specialieji daliniai įsikūrė Vilniuje, šaulių pulkai – Ukmergėje, Gaižiūnuose, Jašiūnuose, artilerijos pulkas – Pabradėje ir kt.

Nors materialinės buitinės karių gyvenimo sąlygos Lietuvoje buvo šiek tiek geresnės, apskritai šios atsargos divizijos politinė ir moralinė padėtis buvo prasta. Jos vadovybė (pirmiausia surusėjęs jos vadas gen. mjr. J. Sinke-

⁸⁷ 50-osios lietuviškosios atsargos divizijos vado gen. mjr. J. Sinkevičiaus 1944 10 04–1944 10 06 pranešimai A. Sniečkui, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 114, l. 2, 3, 5.

⁸⁸ Generalinio štabo plk. lt. J. Listopadskis, *Laisvės ir vergijos metai...*, p. 148.

⁸⁹ Lietuvos KP(b) CK biuro 1944 09 15 posėdžio protokolas, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 58, l. 363.

vičius) nematė ar nenorėjo matyti tikrųjų lietuvių karių nuotaikų, politiniais sumetimais vengė griebtis giežtų priemonių drausmei palaikyti⁹⁰.

Diviziją jau perkėlus į Lietuvą, jos vadas gen. mjr. J. Sinkevičius 1944 m. lapkričio 10 d. specialiaame pranešime A. Sniečkui pažymėjo, kad ji jau suformuota, apginkluota ir aprūpinta transportu. Divizijos vadas rašė ir apie esminius trūkumus bei problemas. Nesukomplektuota divizijos karininkų ir ypač seržantų (puskarininkų) sudėtis: pagal etatus divizijoje turėjo būti 1 122 karininkai (buvo – 931), 3 030 seržantų (buvo – tik 1 350). Dalis karių visiškai nemokėjo rusiškai, o karinis mokymas vyko tik šia kalba. Tai kėlė didelį karių nepasitenkinimą ir antisovietines nuotaikas⁹¹.

Jau Jarceve prasidėjęs karių dezertyravimas iš divizijos, perkėlus ją į Lietuvą, tapo masinis. Antai sovietinė Ukmergės apskrities valdžia 1944 m. gruodžio 14 d. Lietuvos KP(b) CK apie padėtį Ukmergėje dislokuotame šios divizijos 253-iajame pulke rašė, kad jame ir toliau aiškiai nepatenkinama padėtis, šiltinės epidemija nesibaigia, Ukmergės ligoninėje – apie 40 sergančiųjų šiltine, yra mirties atvejų, kariams trūksta aprangos, avalynės, patalynės. Pulko karių dezertyravimas tapo tiesiog katastrofiškas, dezertyravo 336 žmonės, iš jų daugiau kaip 50 – su ginklais, ir kt.⁹² Panaši padėtis buvo ir kituose šios divizijos pulkuose.

Dėl masinio dezertyravimo sovietinė vadovybė 1945 m. pradžioje buvo priversta 50-ąją lietuviškąją atsargos diviziją išformuoti. Mobilizuotus

⁹⁰ F. Bieliauskas 1944 m. rugsėjo 27 d. A. Sniečkui iš Jarcevo rašė, kad divizijoje užfiksuotas 21 dezertyravimo atvejis. Buvo siūlymų dezertyrus šaudyti: iki išvykstant į Lietuvą reikėtų sušaudyti bent vieną dezertyrą „iškilmingai“ (t. y. įvykdyti „parodomąjį“ viešą, prieš karių rikiuotę, sušaudymą – R. Z.). Tačiau iki tol nebuvo sušaudytas nė vienas dezertyras. F. Bieliausko nuomone, to nereikėjo daryti, nes Lietuvą būtų pasiekęs gandas, kad „bolševikai“ šaudo visus mobilizuotus lietuvius, kita vertus, divizijos kariai nėra kokie nors „užkietėję tarybų valdžios“ priešai, o „paprasti berniukai“. Anot jo, problemą išspręsimė be „triukšmo ir iškilmių“, sukišdami dezertyrus į drausmės kuopas. F. Bieliauskas ciniškai pažymėjo: Lietuvoje, kai reikės, bus galima ir „iškilmes“ surengti (t. y. įvykdyti viešus, „parodomuosius“, šaudymus – R. Z.), žr.: F. Bieliausko 1944 09 27 laiškas A. Sniečkui, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 111, l. 35.

⁹¹ Gen. mjr. J. Sinkevičiaus 1944 11 10 specialusis pranešimas Lietuvos KP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui apie 50-osios lietuviškosios atsargos šaulių divizijos formavimą ir jos karių antisovietines nuotaikas, žr.: LYA, 1771, ap. 7, b. 114, l. 7–8. J. Sinkevičius buvo priverstas pripažinti, kad „kontrrevoliucinės“ antisovietinės nuotaikos „prasiskverbė“ ir į divizijos vadovybę: divizijos štabo viršininkas pplk. J. Listopadskis 1944 m. rugpjūčio 17 d. divizijos partinio aktyvo susirinkime kategoriškai atsisakė pasirašyti laišką sovietinei Lietuvos vadovybei, jis pareiškė, kad kaip kariškis į politinius reikalus niekada nesikišo ir neketina kištis, žr.: ten pat, l. 8.

⁹² Lietuvos KP(b) Ukmergės apskrities komiteto sekretoriaus 1944 12 14 raštas Lietuvos KP(b) CK, ten pat, ap. 7, b. 150, l. 136.

Lietuvos gyventojus teko siųsti į rusiškas divizijas, dislokuotas toli nuo Lietuvos, daugiausia Maskvos karinėje apygardoje⁹³.

50-osios lietuviškosios atsargos šaulių divizijos formavimo nesėkmė, be abejo, padarė labai neigiamą poveikį 16 LŠD. Iš jos į 16 LŠD atsiųsti kariai buvo prastai parengti, vėliau jų karinio rengimo procesas ir visai nutrūko, jie skleidė demoralizuojamas antisovietines nuotaikas ir kt.

Apskritai sovietinės mobilizacijos pradžios problemos, rezultatai, žmonių nuotaikos, jų raida atsispindi to meto sovietiniuose dokumentuose.

G. Zimanas 1944 m. rudenį (kartu su J. Paleckiu) lankėsi Vilniaus karo prievolinkų persiuntimo punkte, kalbėjosi su iš visos Lietuvos mobilizuotais vyrais ir savo išpūdžius išdėstė laiške A. Sniečkui. Jo nuomone, divizijos naujokų nuotaika apskritai „gan gera“. Mobilizuoti Lietuvos vyrai kalbėjo: vokiečių šaukiami nėjome, o čia (į Raudonosios armijos mobilizacijos punktus – R. Z.) atėjome. Dalis vyrų manė esą savanoriai, nes į sovietinę armiją atėjo tik tie, kurie norėjo. Tie, kurie suprato, kad jie ne savanoriai, buvo nepatenkinti: daug vyrų liko namuose, jie netgi „tyčiojasi“ išėjusiųjų į armiją, nes jie esą „kvailiai“ – būtų galėję slapstytis. G. Zimanas pažymėjo, kad kai kurie vyrai spėję nusivilti: divizijoje jie negali susikalbėti su karininkais, nors buvo žadėta, kad jiems vadovausią lietuviai ir kt.⁹⁴

Vykdamt prievartinę sovietinę mobilizaciją padėtis santykinai buvo geresnė, pastovesnė didžiuosiuose Lietuvos miestuose, kur lyg ir mažiau buvo „kenksmingos“ antisovietinės agitacijos⁹⁵. Daug sudėtingesnė (bet nevienoda dėl įvairių, kartais ne visai aiškių priežasčių) ji buvo Lietuvos provincijoje, kaimiškose vietovėse.

Antai Kaune 1944 m. rugpjūčio 25–rugsėjo 12 d. buvo planuojama į Raudonąją armiją mobilizuoti 2,5 tūkst. 1909–1926 m. gimusių vyrų. Per tą laiką į mobilizacijos punktus atvyko daugiau kaip 10 tūkst., nors šaukimai buvo įteikti daugiau kaip 3,9 tūkst. (Šie skaičiai byloja, kad sovietų valdžios atstovai, nustatantys mobilizuojamųjų skaičių, iš pradžių prastai buvo susipažinę su situacija, o šaukiamojo amžiaus vyrų „resursai“ mažai vokiškų mobiliza-

⁹³ Sovietinis veikėjas B. Fogelevičius 1945 m. pabaigoje J. Paleckiu rašė, kad lietuviai tarnauja „Smolensko žemėje“ – Kirove, Kozelske ir kitur. Jie labai neigiamai atsiliepia apie kolektyvinius ūkius („kolchozus“), sovietinę tvarką, skurdą, vagystes ir kt. Be „nuteriotų“ kolūkių lietuviai daugiau nieko nemato. Esą tai padarys didelę politinę žalą, kai apie 3 tūkst. lietuvių po demobilizacijos grįš į Lietuvą: netenka abejoti, kad visuose valsčiuose pradės plisti priešiška agitacija, o valstiečiai „kuo jau kuo, o tuo noriai tikės“. B. Fogelevičiaus nuomone, tai didelė problema, kurios reikia paisyti, žr.: LYA, f. 17541, ap. 1, b. 14, l. 85.

⁹⁴ G. Zimano 1944 m. laiškas A. Sniečkui, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 148, l. 22.

⁹⁵ Lietuvos SSR karinio komisaro J. Soblio 1944 09 15 informacinis pranešimas 3-iojo Baltarusijos fronto vadovybei apie mobilizacijos eigą Lietuvos SSR, ten pat, ap. 7, b. 27, l. 27.

cijų paliestoje Lietuvoje buvo išties dideli). Į Raudonąją armiją buvo paimti 2 792 kauniečiai⁹⁶.

Lietuvos KP(b) Šiaulių miesto komiteto sekretorius (buvęs divizijos politinis vadovas) P. Kareckas jau 1944 m. rugpjūčio 15 d. A. Sniečkų informavo, kad per penkias mobilizacijos dienas Šiaulių mieste į mobilizacijos punktus atvyko 1 766 vyrai. Mobilizuoti 352 lietuviai, 286 rusai, kiti palikti dirbti įmonėse ir geležinkelyje⁹⁷.

O Lietuvos KP(b) Biržų apskrities sekretorius K. Liaudis 1944 m. rugpjūčio 8 d. A. Sniečkui pranešė, kad Šiaurės Lietuvoje, daugelyje jos vietovių (Biržuose, Pasvalyje, Radviliškyje, Krinčine, Paberžėje, Saločiuose, Vabalninke ir kitur), „dirbti“, t. y. vykdyti mobilizaciją, neįmanoma. Daug gyventojų išėjo į mišką. Jis pažymėjo, kad valsčiuose sovietinė valdžia ir NKVD vadovaujančių darbuotojų aparatas jau sukomplektuoti⁹⁸ (tai leido valdžiai imtis prievartinių mobilizacijos priemonių).

Kaip matyti iš minėto A. Sniečkaus rašto G. Malenkoviui ir kitų sovietinių šaltinių, sovietinė Lietuvos vadovybė padarė išvadą, kad mobilizacija visoje Lietuvoje vyksta sunkiai, o kai kuriose apskrityse ir miestuose visiškai nepatenkinamai, nes atvyksta tik 30–35 proc. šauktinių. Tokiems administraciniam vienetais buvo priskirtos Alytaus, Utenos, Vilniaus ir Rokiškio apskritys. Padėtis jose viename sovietiniame šaltinyje apibūdinta taip: agitacija, aiškinamasis darbas rezultatų beveik neduoda, naujokų šaukimas vykstaš vienu būdu – kas pagaunamas, tas ir mobilizuojamas⁹⁹.

1944 m. ankstyvą rudenį užfiksuoti ir pirmieji ginkluoto, organizuoto, kolektyvinio pasipriešinimo mobilizacijai atvejai. Antai rugsėjo 3 d. Ukmergės apskrityje, Siesikų valsčiuje, apie 100 vyrų būrys užpuolė sovietinių pareigūnų grupę, atvykusią mobilizuoti vietos gyventojų. Per susišaudymą buvo nužaudinti du leitenantai, du liaudies gynėjai (stribai), mirtinai sužeistas paruošų punkto darbuotojas¹⁰⁰.

Kaip vyko 16 LŠD komplektavimas Lietuvoje? Kaip matyti iš 16 LŠD vado gen. mjr. V. Karvelio 1944 m. liepos 27 d. laiško A. Sniečkui, atžygiavusi į Lietuvą divizija turėjo būti papildyta: „iš Vilniaus“ – 2,2 tūkst., iš Švenčionių apskrities – 0,5 tūkst., iš Utenos apskrities – 1 tūkst. karių.

⁹⁶ Lietuvos KP(b) Kauno miesto komiteto sekretoriaus J. Grigaravičiaus 1944 09 12 ataskaita apie mobilizaciją Kaune 1944 08 25–1944 09 12, ten pat, ap. 7, b. 148, l. 5.

⁹⁷ Karecko 1944 08 15 radiograma A. Sniečkui, ten pat, b. 404, l. 372.

⁹⁸ K. Liaudžio 1944 08 08 radiogramos A. Sniečkui, ten pat, b. 404, l. 329; b. 414, l. 306.

⁹⁹ Lietuvos KP(b) apskričių komitetų 1944 m. pranešimai apie mobilizacijos eigą, ten pat, ap. 7, b. 150, l. 33

¹⁰⁰ LYA, f. 1771, ap. 7, b. 27, l. 1.

Dar 1 tūkst. karių turėjo atvykti iš Balachnos. Taigi diviziją iš viso turėjo papildyti 3,6 tūkst. karių.

V. Karvelis kitame, 1944 m. rugpjūčio 15 d., laiške A. Sniečkui rašė, kad į Svėdasus (divizijos naujokų surinkimo punkta) iš Švenčionių apskrities atvyko tik 87, iš Utenos apskrities – 540, iš Trakų apskrities – 783, iš Šiaulių apskrities – 608 naujokai. 36 vyrai buvo atvykę iš Alytaus apskrities. Iš viso diviziją papildė tik 2 054 naujokai¹⁰¹.

Taigi iš pradžių divizijos komplektavimas vyko sunkiai. V. Karvelio žodžiais, iš Švenčionių ir Utenos apskričių mobilizacijos komisijas teko atšaukti, nes vyrai į jas nestojo. „Gerus vyrus“ pavyko „parinkti“ tik Šiaulių apskrityje, todėl jis A. Sniečkaus prašė duoti nurodymą likusius 1,5 tūkst. naujokų mobilizuoti Šiaulių, taip pat Panevėžio apskrityse¹⁰².

Neaišku, kodėl padėtis buvo geriausia būtent Šiaulių apskrityje. Matyt, svarbiausia priežastis buvo tai, kad ji tuo metu buvo „pafrontės“ apskritis. Lietuvos SSR karinis komisaras J. Soblys 1944 m. rugpjūtį įsakė Šiaulių apskrities kariniam komisarui mobilizuoti 500 vyrų išskirtinai 16 LŠD. Tai turėjo būti vyrai iki 35 m., parengti, tinkami rikiuotės tarnybai. Kitose apskrityse esą buvo sunku surinkti divizijai reikiamą vyrų skaičių¹⁰³.

1944 m. vasarą ir rudenį 16 LŠD buvo sukomplektuota surinkus vyrus iš įvairių apskričių: iš Šiaulių apskrities paimta 989 (iš Šiaulių miesto – 381), Trakų apskrities – 898, Utenos apskrities – 584, Alytaus apskrities – 208, Rokiškio apskrities – 192, Panevėžio apskrities – 183 (Panevėžio miesto – 19), Švenčionių apskrities – 146, Zarasų apskrities – 92 vyrai. Kažkodėl į diviziją nepaimtas nė vienas vyras iš Biržų, Kauno, Kėdainių, Marijampolės, Seinų, Vilkaviškio apskričių, nors ir šiose „išvaduotose“ apskrityse mobilizacija jau buvo vykdoma¹⁰⁴.

Pažymėtina, kad į 16 LŠD mobilizuojami vyrai buvo atrenkami vadovaujantis „klasiniiais“ (politiniais) patikimumo kriterijais, siekta, kad į ją „neprasiskerbtų“ politiškai nepatikimų asmenų. 16 LŠD kontržvalgybos „Smeršo“ skyriaus parengto minėto dokumento duomenimis, pirmąjį divizijos 1944 m. rugpjūčio mėn. papildymą (iš viso 2 120 karių) sudarė 75 proc. valstiečių, 25 proc. darbininkų, tarnautojų ir kitų sovietų valdžiai socialiai artimų sluoksnių žmonių. Vis dėlto, nepaisant visų patikrinimų, į

¹⁰¹ 16 LŠD vado gen. mjr. V. Karvelio 1944 07 26 ir 1944 08 15 laišakai A. Sniečkui, ten pat, f. 1771, ap. 7, b. 111, l. 18–20.

¹⁰² Ten pat, l. 20.

¹⁰³ J. Soblio 1944 08 10 radiograma J. Macijauskui ir Šiaulių apskrities karo komisarui, ten pat, b. 414, l. 327; J. Macijausko 1944 08 07 radiograma A. Sniečkui, ten pat, b. 414, l. 310.

¹⁰⁴ LYA, f.1771, ap. 7, b. 27, l. 50.

diviziją esą „prasiskverbė“ nemažai socialiai svetimų elementų: 40 žmonių buvo tarnavę Plechavičiaus Vietinėje rinktinėje, 26 – vokiečių armijoje, 18 – vokiečių karo belaisvių, 87 – buožės ir kt., iš viso išaiškinti 173 „priešiskai nusistatę“ asmenys¹⁰⁵.

Galbūt minėtų apskričių vyrai vykdžiusiems mobilizaciją sovietiniams pareigūnams „klasiniu požiūriu“ atrodė ne tokie patikimi.

Reikia pažymėti, kad tokia karių į diviziją atranka, vykdoma vadovaujantis „klasių kovos“, „klasinais“ kriterijais ir principais, neveikė, negalėjo būti ir nebuvo pakankamai efektyvi: juk viso antisovietinio ginkluotojo pasipriešinimo Lietuvoje pagrindinė jėga buvo ne „buožės“, o vidutiniai ar net mažžemiai valstiečiai, „neturtingų“, socialiniu požiūriu sovietų valdžiai „artimų“ gyventojų sluoksnių atstovai.

Kaip minėta, 16 LŠD vado gen. mjr. V. Karvelio duomenimis, iki 1944 m. rugpjūčio 15 d. diviziją papildė 2 054 kariai.

Lietuvos sovietinės vadovybės G. Malenkovui pateiktais duomenimis, iki 1944 m. rugsėjo 15 d. „išvaduotoje“ Lietuvos teritorijoje (16-oje apskričių ir 4-uose miestuose) į šaukimo punktus atvyko 83 941 vyras. Paimta į armiją 36 130 šauktinių, iš jų į 16 LŠD – 3 351 šauktinis¹⁰⁶.

16 LŠD „Smeršo“ skyriaus viršininko majoro Čebelio 1945 m. sausio pabaigoje A. Sniečkui rašytoje pažymoje tvirtinama, kad nuo 1944 m. rugpjūčio vidurio iki 1945 m. sausio 28 d. į diviziją įtraukta 7,9 tūkst. karių¹⁰⁷.

J. Dobrovolskas, remdamasis SSRS gynybos ministerijos archyvų šaltiniais, tvirtino, kad per 1944 m. rugpjūtį ir gruodį į diviziją įsiliejo apie 6 tūkst. naujų karių, o iki karo pabaigos, jo skaičiavimais, į ją pateko daugiau kaip 13 tūkst. žmonių, kurių absoliučią daugumą sudarė mobilizuotieji į Raudonąją armiją išvaduotuose sovietinės Lietuvos rajonuose¹⁰⁸.

Taigi apibendrinamieji duomenys apie 16 LŠD komplektavimą „išvaduotoje“ Lietuvos teritorijoje šiek tiek skiriasi. Tačiau nėra pagrindo abejoti tuo, kad į 16 LŠD pateko tik labai mažai (mažiau kaip 10 proc.) mobilizuotų „išvaduotos“ Lietuvos vyrų.

Lietuvos SSR karinio komisariato 1945 m. kovo 21 d. pažymoje apie Lietuvos vyrų išteklius ir padėtį vykdant mobilizaciją Lietuvos SSR, karinių ko-

¹⁰⁵ Ten pat, f. 17541, ap. 1, b. 14, l. 77. Kaip pažymėjo 50-osios lietuviškosios atsargos divizijos vado pavaduotojas politiniams reikalams F. Bieliauskas, mobilizacija į šią diviziją vyko „be jokios atrankos“ ir dėl to ją formuojant esą buvo patirta nesėkmė, žr.: F. Bieliauskas, *Liaudies žygdarbis nemirtingas*, Vilnius, 1985, p. 142–143.

¹⁰⁶ LYA, f. 1771, ap. 7, b. 27, l. 1.

¹⁰⁷ 16 LŠD „Smeršo“ viršininko majoro Čebelio 1945 01 28 pažyma A. Sniečkui, LYA, f. 17541, ap. 1, b. 14, l. 77.

¹⁰⁸ J. Dobrovolskas, *Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose...*, p. 95.

misariatų duomenimis, nurodomas mobilizuotų ir išsiųstų į karinius dalinius Lietuvos vyrų skaičius:

Data	Vyrų skaičius
1944 m. liepa–rugpjūtis	20 154
rugsėjis	18 456
spalis	9 614
lapkritis	7 651
gruodis	10 264
1945 m. sausis	17 496
vasaris	9 079
kovas	7 260
Iš viso	99 944

LYA, f. 1771, ap. 8, b. 188, l.45

Iki 1945 m. birželio 1 d. į Raudonąją armiją buvo paimti 108 378 vyrai. Į Vokietijos ir SSRS frontą pateko tik dalis mobilizuotųjų, dauguma iš jų liko atsargos junginiuose. Dalis jų vėliau dalyvavo SSRS kare su Japonija¹⁰⁹.

J. Dobrovolskas (ir kiti autoriai) tvirtina, kad iki 1944 m. gruodžio lietuviai į kitus Raudonosios armijos junginius nebuvo siunčiami¹¹⁰, tik į lietuviškąsias divizijas. Iš pateiktų skaičių matyti, kad 1944 m. liepa–lapkritį buvo mobilizuoti ir į karines dalis pasiųsti 55 875 vyrai. Vadinas, per šį laikotarpį į 50-ąją lietuviškąją atsargos diviziją buvo pasiųsta apie 50 tūkst. vyrų. Galima suabejoti tokiais dideliais skaičiais (1944 m. spalį šioje divizijoje buvo daugiau kaip 30 tūkst. vyrų), kartu ir teiginiu, kad Lietuvos vyrų „perteklius“ nepateko į kitus Raudonosios armijos dalinius.

Neabejotina, kad 16 LŠD, papildžius ją „išvaduotos“ Lietuvos vyrais, po ilgo laiko buvo sukomplektuota ir savo nacionaline sudėtimi pagaliau tapo tikrai lietuviška Raudonosios armijos divizija. Tačiau reikia pažymėti, kad lietuviška tapo tik jos eilinių karių sudėtis. Į diviziją priėmus mobilizuotus Lietuvos gyventojus, kurių absoliuti dauguma buvo lietuviai, labai pasijuto lietuvių karininkų ar bent karininkų, mokančių lietuviškai, stygius.

Paties divizijos vado gen. mjr. V. Karvelio žodžiais, dėl to labai pasunkėjo „darbas“. 1944 m. rugsėjo 7 d. jis prašė iš 2-ojo atsargos bataliono atsiųsti 30 karininkų, mokančių lietuviškai. Į šį jo „kuklų“ prašymą A. Sniečkus atsakė,

¹⁰⁹ Ten pat, p. 154, 157.

¹¹⁰ Ten pat, p. 155.

kad karininkų atsiųsti nėra galimybių (matyt, jų šiame batalione ir nebuvo – R. Z.), ir siūlė stengtis naujus karininkus, „kaip ir anksčiau, ugdyti pas save“¹¹¹, t. y. divizijoje.

Dėl to, kad visų grandžių vadai daugiausiai buvo nelietuviai ir trūko lietuvių karininkų, kariams buvo gerokai sunkiau mokytis, divizijoje jų padėtis tapo nepavydėtina: juk Nepriklausomos Lietuvos sąlygomis užaugusi karta, ypač kaimo jaunimas, rusų kalbos nemokėjo, o visas karinis rengimas ir net vadovavimas mūšio lauke vyko pasitelkus vertėjus. Dėl to, kad su savo vadais paprasčiausiai negalėjo net susikalbėti, nekalbant jau apie kitus dalykus, eiliniams kariams divizija buvo svetima.

Sukomplektuotos ir papildytos „išvaduotos“ Lietuvos vyrais 16 LŠD tautinė karių sudėtis tuo metu buvo kaip niekada lietuviška. Kartu ši divizija tapo politiškai problemiška, nepatikima. Jos vadams ir politiniams vadovams didelį nerimą kėlė tai, kad mobilizuoti Lietuvos vyrai užaugo ir subrendo „buržuazinės santvarkos“ sąlygomis, daugiau kaip 3 metus gyveno vokiečių okupuoti, buvo veikiami „priešiškos“ antisovietinės aplinkos ir propagandos. Didelį pavojų divizijos karių moralei būklei kėlė nepalankios sovietams pokario Lietuvos gyvenimo realijos ir visuomenės nuotaikos. Tačiau svarbiausia buvo tai, kad mobilizuoti Lietuvos vyrai, dauguma prievartinėmis priemonėmis, t. y. sugaudyti, neturėjo idealų ir motyvacijos kovoti.

Lietuviškosios divizijos vadas gen. mjr. V. Karvelis 1944 m. rugsėjo 5 d. laiške A. Sniečkui rašė, kad apskritai padėtis divizijoje nebloga, „dauguma vyrų geri“, tačiau kaip didžiausią blygybę ir nelaimę nurodė dezertyravimo problemą: iki to laiko jau buvo dezertyravę 111 naujokų. Daugiausia dezertyrų buvo iš Utenos apskrities – 45 vyrai. Jis rašė: „Darome visus galimus žygius juos surasti, vedame aiškinimo ir auklėjimo darbą.“¹¹²

1944 m. rugpjūčio 3 d. divizija buvo įtraukta į 2-osios gvardijos armijos sudėtį ir rengėsi galimai Šiaulių miesto gynybai. Jos pagrindinės pajėgos buvo sutelktos į pietvakarius nuo Šiaulių. Rugpjūčio 16 d. vokiečiai iš Kelmės rajono pradėjo puolimą Šiaulių kryptimi, pralaužė fronto liniją ir priartėjo prie 16 LŠD gynybos pozicijų. Rugpjūčio 18–19 d. mūšiuose divizija, remiama tankų dalinių, atlaikė vokiečių puolimą, ypač pasižymėjo 156 ŠP. Kaip tvirtina J. Dobrovolskas, mūšiuose atspariai laikėsi ir divizijos papildymas, kurį sudarė nemažai vyrų iš Šiaulių apskrities, niekas iš mūšio lauko nepasitraukė¹¹³. Divizijos, ypač naujų karių, taip pat ir priverstinai mobili-

¹¹¹ V. Karvelio 1944 09 07 radiograma A. Sniečkui, ten pat, b. 415, l. 272; A. Sniečkaus 1944 09 09 radiograma V. Karveliui, ten pat, b. 405, l. 238.

¹¹² Ten pat, f. 1771, ap. 7, b. 111, l. 22.

¹¹³ J. Dobrovolskas, Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose..., p. 103.

zuotų Lietuvos vyrų, išsibėgijimo problema, matyt, iš tikrųjų buvo aktuali ir tik sovietiniai tankai padėjo to išvengti.

Mūšiuose prie Šiaulių 37 divizijos kariai žuvo, 112 buvo sužeisti, 3 dingo be žinios¹¹⁴.

Po mūšių prie Šiaulių kovos iki spalio pradžios aprimo, frontas Mažeikių–Kuršėnų–Raseinių ruože stabilizavosi.

Siekdama atkirsti vokiečių „Šiaurės“ armijų grupę nuo Rytų Prūsijos, sovietinė karinė vadovybė nutarė pulti Klaipėdos kryptimi. Raudonosios armijos puolimas prasidėjo 1944 m. spalio 5 d., po kelių dienų plačiu frontu buvo pasiekta Baltijos jūra (piečiau ir šiauriau nuo Klaipėdos). Visa Lietuvos teritorija (išskyrus Klaipėdą ir dalį Klaipėdos krašto) buvo „išvaduota“.

16 LŠD 1944 m. rugsėjo pabaigoje susitelkė miškuose į šiaurę nuo Gauštvainio ežero netoli Kelmės ir rengėsi puolimui. Spalio 5 d. 156 ŠP, vienas divizijos batalionas, persikėlęs per Dubysą, pradėjo žvalgybą mūšiu, vėliau divizijos daliniai keliose vietose kirto Šiaulių–Kelmės plentą, forsavo Kražantę ir kartu su kitais Raudonosios armijos daliniais spalio 6 d. užėmė Kelmę, o spalio 9 d. – Vainuto miestelį. Kovose pasižymėjo plk. V. Motiekos vadovaujama motorizuotoji priešakinė rinktinė, kuri, atsiplėšusi nuo divizijos pagrindinių pajėgų, apeidama vokiečių atramos punktus ir pasipriešinimo mazgus, smogdavo jiems iš užnugario. Ji užėmė Šilalę ir Pajūrio miestelį, pasiekė Klaipėdos–Tilžės plentą ir įžengė į Klaipėdos kraštą. Spalio 11 d. divizija užėmė Usėnų stotį.

Vokiečiai pabandė atsikovoti perkirstas sausumos komunikacijas, jungusias Klaipėdą su Rytų Prūsija, ypač Tilžės–Klaipėdos plentą. 16 LŠD gavo užduotį įsitvirtinti užimtosiose teritorijose ir pasiruošti atremti vokiečių kontrpuolimą.

Kaip tvirtinama sovietiniuose šaltiniuose, spalio 12 d. vokiečiai prieš diviziją metė Tilžės karo mokyklos kursantus, 551-osios pėstininkų divizijos likučius, Hermano Geringo SS tankų diviziją.

249 ŠP nuo Leitgirių pusės atakavo vokiečių pėstininkų kuopa, remiama 4 tankų, nuo Galsdonų–Jonaičių pusės – pėstininkų batalionas, remiamas 12 tankų ir smarkios artilerijos ugnies.

Spalio 13 d. vokiečiai diviziją atakavo 2 pėstininkų pulkais ir 50 tankų: 249 ŠP pozicijas puolė maždaug pulkas vokiečių pėstininkų, palaikomas 10-ies tankų; 167 ŠP 2-ąjį batalioną po stipraus artilerijos apšaudymo ir aviacijos antskrydžių – pulkas prieš pėstininkų ir 40 tankų. Po atkaklaus mūšio vokiečiams pavyko išbrauti į priešakines divizijos gynybos linijas, tačiau gynybos gilumoje (jų pėstininkus atkirtus nuo tankų) jie buvo sustabdyti ir priversti pasitraukti į išėities pozicijas. Spalio 13 d. mūšyje divizija apsigynė.

¹¹⁴ 16 LŠD štabo dokumentas „16 LŠD kovų atremiant prieš tankų atakas 1944 08 18–20 aprašymas“, žr.: LYA, f. 3377, ap. 58, b. 262, l. 113.

Spalio 14 d. didžiausią krūvį ir įtampą ginantis teko atlaikyti 167 ŠP. Jį visą dieną puolė 1–2 vokiečių pėstininkų pulkai, remiami 40-ies tankų.

Spalio 13–14 d. mūšiuose 105 kariai žuvo, 217 buvo sužeisti, daug dingo be žinios¹¹⁵.

Spalio 15 d. po stiprios artilerijos ugnies vokiečiai atkakliai atakavo 249 ŠP ir 156 ŠP, jiems pavyko įsiveržti į divizijos gynybos rajoną, tačiau kontratakais jie buvo sunaikinti ar nublokšti atgal.

Spalio 16–17 d. vokiečiai dar bandė atakuoti 16 LŠD dalinius, tačiau jau ne taip atkakliai.

Spalio 18 d. vokiečiai ėmė trauktis, palikdami priedangos igulus (jų likvidavimas divizijai brangiai kainavo). Kitą dieną divizija pradėjo priešą persekioti. Jai ir kitiems Raudonosios armijos junginiams buvo duotas įsakymas išvalyti šiaurinį Nemuno krantą ir pasirengti jį forsuoti.

Spalio 20 d. pabaigoje Nausėdų kaimo rajone 16 LŠD išėjo prie Nemuno.

Spalio 22 d. 2-osios gvardijos armijos vadas įsakė divizijos vadui perduoti užimtą rajoną 126-osios šaulių divizijos daliniams.

Nors karas dar tęsėsi daugiau kaip pusmetį, šiomis kovomis (neskaitant trumpo Klaipėdos „vadavimo“ epizodo 1945 m. sausio pabaigoje) lietuviškoji divizija baigė savo karinius veiksmus Lietuvos teritorijoje.

16 LŠD kariai žygiuoja per Stoniškių kaimą Šilutės apylinkėse, 1944 m. spalio

¹¹⁵ 167 ŠP vado pplk. Volbeko ir štabo viršininko mjr. Suchočevo 1944 10 23 pažyma apie 167 ŠP kovas 1944 10 13–1944 10 14, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 262, l. 136.

Kaip matyti iš pateiktų faktų (jie plačiau aprašyti sovietinėje istoriografijoje), 16 LŠD mūšiai Žemaitijoje buvo sėkmingi. J. Dobrovolsko vertinimu, pagal trukmę, apimtį ir pasiektus rezultatus tai buvo didžiausi ir reikšmingiausi divizijos mūšiai karo metais¹¹⁶.

J. Macijauskas 1944 m. spalio 15 d. laiške A. Sniečkui rašė, kad divizija tiek puolamuosiuose, tiek gynybiniuose mūšiuose Žemaitijoje pasirodė labai gerai. Jo žodžiais, vyko atkaklūs, žiaurūs mūšiai, „kokių dar mūsų divizija nematė“. Divizijos „jaunieji kovotojai“ (t.y. naujokai) laikėsi ne blogiau negu „senieji“, nes su jais visapusiškai – profesionaliai ir politiškai – buvo labai daug padirbėta. Iš jo laiško matyti vienas įdomus faktas: mūšiuose tiesiogiai dalyvavo tik 16 LŠD mobilizuoti vyrai, o 50-osios lietuviškosios atsargos divizijos naujokai buvo palikti armijos atsargos pulke. Tačiau ir juos ruošta siųsti į mūšius, nes divizija neteko apie 1,5 tūkst. vyrų (žuvo ir buvo sužeisti)¹¹⁷.

Iš pateiktų faktų, gausių divizijos kovų Žemaitijoje aprašymų sovietinėje istorinėje literatūroje lyg ir būtų galima daryti prielaidą, kad 16 LŠD buvo tvirtas, kovingas sovietinės karinės vadovybės pasitikėjimą įgijęs Raudonosios armijos junginys. Aišku, tam tikrą įtaką divizijos kovingumui darė minėti klasiniai (politiniai) atrankos į ją principai, patriotiniai kovos su vokiečiais motyvai ir kiti veiksniai. Tačiau atrodytų, kad divizija toli gražu nebuvo toks kovinis vienetas.

Nemenkinant kovinių divizijos nuopelnų, vis dėlto reikėtų pažymėti, kad Žemaitijoje vokiečių grupuotė buvo palyginti silpna – ją sudarė 7–8 divizijos (iš jų 4 buvo tankų)¹¹⁸. Tačiau puldama 16 LŠD kartu su kitais Raudonosios armijos junginiais turėjo didelį kiekybinį pranašumą. Nepaisant to, divizijos daliniai, puldami ir gindamiesi, patyrė didelius žmonių nuostolius: kovoje dėl Žemaitijos ir Klaipėdos žuvo apie 1 350 divizijos karių¹¹⁹. Divizijoje netrūko įvairių neigiamų reiškinių (deja, apie juos mažai galima sužinoti iš sovietinių šaltinių), kita vertus, sovietinei vadovybei divizijos kovingumą pavyko palaikyti ypatingomis, netgi drastiškais priemonėmis.

Nors 16 LŠD įvairūs neigiami reiškiniai nepasiekė tokio masto kaip naujai formuojamoje 50-ojoje lietuviškoje atsargos divizijoje (kuri beveik visa išsibėgiojo, pakriko), iš jos taip pat buvo dezertyruojama pavieniui ir grupėmis. Tai matyti iš V. Karvelio laiško A. Sniečkui ir kitų dokumentų. 16

¹¹⁶ J. Dobrovolskas, *Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose...*, p. 124–125.

¹¹⁷ LYA, f. 1771, ap. 7, b. 111, l. 33–34.

¹¹⁸ J. Dobrovolskas, *Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose...*, p. 105.

¹¹⁹ Skaičiuota autoriaus remiantis: 16-osios lietuviškosios divizijos žuvusių karių atmintis, p. 15–335.

LŠD „Smeršo“ skyriaus 1945 m. duomenimis, nuo 1944 m. rugpjūčio antros pusės iki spalio pradžios divizijoje užfiksuota 60–70 dezertyravimo atvejų (iš tikrųjų jų būta gerokai daugiau). Galima daryti prielaidą, kad ir 16 LŠD dezertyravimas grėsė tapti kolektyviniu, masiniu reiškiniu.

Su dezertyravimu divizijoje buvo įvairiai kovojama. Viena vertus, su juo buvo savotiškai taikstomasi atsižvelgiant į nepalankias „jaunos sovietinės respublikos“ (okupuoto krašto) istorines realijas. Iš to paties „Smeršo“ dokumento matyti, kad, susitarus su aukštesniąja karine vadovybe, buvo organizuojamos karininkų (lietuvių?) grupės, kurios išvykdavo į dezertyrų gyvenamąsias vietas, juos surasdavo ir parsiveždavo į savo dalinius.

Kita vertus, su dezertyravimu buvo kovojama ypač drastiškomis, kraštutinėmis priemonėmis. Divizijos „smeršininkai“ įtemptai dirbo, stengdamiesi išsiaiškinti pavienius ir ypač grupinius bandymus dezertyruoti. Jų organizatoriai buvo suimami ir atiduodami divizijos Karo tribunolo teismui, jo posėdžiai buvo vieši, nuteistieji įvairiam laikui (1–3 mėnesiams) siunčiami į drausmės kuopas, perkeliami į kitus, rusiškus, dalinius.

1944 m. rugsėjį–spalio pradžioje divizijos Karo tribunolas atviruose (parodomuosiuose) posėdžiuose 4 dezertyrus nuteisė mirties bausme – sušaudyti. Ir pats bausmės vykdymas buvo viešas: dezertyrai sušaudyti prieš divizijos rikiuotę.

Be abejo, įvairios represijos buvo taikomos divizijos dezertyrų ar kitaip nusikaltusių karių šeimoms ir artimiesiems.

Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kokiomis priemonėmis pavyko palaikyti divizijos funkcionalumą ir kovingumą. Viename divizijos „Smeršo“ skyriaus dokumente tvirtinama, kad politinių vadovų ir karinės vadovybės bendromis pastangomis dezertyravimui iš šio junginio 1944 m. spalio pradžioje buvo užkirstas kelias (laikiniai) ir esą „per visą Rytų Prūsijos puolamąją operaciją jo nebuvo pastebėta“¹²⁰.

Tai savaime suprantama: fronto sąlygomis, kai priekyje yra priešas, junginyje – drausmės, o užnugaryje – „užtveriamieji“ daliniai, dezertyruoti beveik neįmanoma.

Kaip minėta, 1944 m. spalio 22 d. 16 LŠD buvo pasiekusi Nemuną ir net gavusi įsakymą rengtis jį forsuoti. Tačiau forsuoti Nemuną ir tęsti kovas Rytų Prūsijoje svarbiausia puolimo kryptimi divizija vargu ar galėjo dėl savo pajėgumų.

Po palyginti ilgų, visus išvarginusių, kruvinių kovų Žemaitijoje laikotarpio divizijai reikėjo atokvėpio ir papildyti savo karių gretas. Tačiau sovietinę va-

¹²⁰ LYA, f. 17541, ap. 1, b.14, l. 78a.

dovybę, matyt, gąsdino tai, kad minėti nepageidautini reiškiniai gali išplisti ir sustiprėti antisovietinės nuotaikos. Diviziją palikus Lietuvoje, jos kariai galėjo pradėti dezertyruoti. Kaip tik tuo metu masiškai dezertyruoti jau buvo pradėję ir gana aktyviai dezertyravo iš Jarcevo į Lietuvą ką tik (1944 m. spalio viduryje) perkeltos 50-osios lietuviškosios atsargos divizijos kariai.

Ne ką geresnė padėtis, matyt, būtų buvusi, jei 16 LŠD liktų blokuoti apsuptos vokiečių grupuotės Klaipėdoje ir jos apylinkėse. Todėl sovietinė vadovybė nusprendė 16 LŠD perdislokuoti į Latviją, į Kuršą, kur Raudonoji armija (tarp Liepojos ir Tukumo miestų) buvo užblokavusi vokiečių „Šiaurės“ armijų grupę, vėliau pavadintą Kuršo armijų grupe.

16 LŠD Kurše

1944 m. lapkričio 11 d. 16 LŠD po daugiau kaip 250 kilometrų varginančio žygio pasiekė Kuršą ir prie Nigrandos, Drunkių–Jasminių ruože, pakeitė Raudonosios armijos 334 ŠD. Lietuviškoji divizija Kuršo mūšiuose dalyvavo 1944 m. lapkričio 19, 24–25 ir gruodžio 23–26 d.¹²¹ Šie mūšiai buvo nesėkmingi, divizija patyrė daug nuostolių, buvo demoralizuota.

J. Listopadskis savo atsiminimuose rašo, kad 1944 m. rudenį Kurše divizija „nuklojo Latvijos laukus lietuvių vyrų lavonais“, pateikia vieno kareivio pasakojimą apie čia vykusias „baisias kautynes“, apie tai, kad Cimierių miške žuvęs visas divizijos pulkas, kurį vokiečiai apsupo ir sunaikino¹²² (matyt, kalbama apie 249 ŠP – R. Z.).

1944 m. rudenį 16 LŠD Kurše iš tikrųjų kovojo Kuldygos rajono Cimierių miško pietiniame pakraštyje. Dzeldos upelio pakrantėse ir dauboje buvo išsidėstęs 167 ŠP. Iš šių pozicijų buvo puolama Drunkių vienkiemio ir Jaunpalių miško link¹²³.

Apie 16 LŠD nesėkmingas kovas Kurše byloja ir sovietiniai šaltiniai, kurių patikimumu ir duomenimis abejoti nereikėtų. Iš jų išsiskiria divizijos politinio vadovo Giršos Abramavičiaus (g. 1911 m. Onuškyje, Rokiškio r.) 1944 m. lapkričio 29 d. laiškas A. Sniečkui, kuriame nerimaujant rašoma apie „mūsų divizijai“ ir net „mūsų respublikai iškilusį pavojų“. G. Abramavičius teigia, kad dėl mūsų „tarp Dubysos ir Nemuno“ 16 LŠD laikoma „gera divizija“, dabar ji „permesta į naują fronto ruožą“. Divizijos žygis „šiaurės vakarų kryptimi“ (į Kuršą, bet šio Latvijos regiono pavadinimo G.

¹²¹ J. Dobrovolskas, Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose..., p. 132–133.

¹²² Generalinio štabo plk. lt. J. Listopadskis, Laisvės ir vergijos metai, p. 164, 166.

¹²³ E. Dirvelė, Tarybinės armijos Lietuviškojo junginio kautynių Kurše vietovės, LKP istorijos klausimai, Vilnius, 1966, t. 5, p. 212–213.

Abramavičius kažkodėl neminėjo – R. Z.) buvo sunkus ir varginantis. Jis tęsėsi nuo lapkričio 1 iki 12 d. Jo žodžiais, baisiausia divizijai buvo ne sunkumai ir dėl neišvažiuojamų kelių lapkričio 11–14 d. prasidėjęs badas, o tai, kad kariai buvo nepasirengę mūšiams. Lapkričio 19–24 d. mūšiuose divizija patyrė didžiulius (rus. – „огромные“) nuostolius, kilo panika, nemažai karių pateko į nelaisvę.

G. Abramavičius A. Sniečkui plačiau rašė apie padėtį savo pulke (martyt, 249-ajame – R. Z.). Po mūšių prie Nemuno pulkas, turintis pakeisti iš rikiuotės išėjusius karius, sulaukė papildymo – 600 žmonių. Jie buvo visiškai neparengti mūšiams nei kaip kariai, nei politiškai, nei moraliai. Daug šių karių nebuvo išėję nė menkiausio karinio rengimo kurso, jie buvo mobilizuoti Lietuvoje rugsėjo mėnesį ir atsiųsti į diviziją iš atsargos pulko. (Čia ir toliau G. Abramavičius rašo apie papildymą, atvykusį iš 50-osios lietuviškosios atsargos divizijos – R. Z.)

Dėl patirtos nesėkmės armijos ir korpuso vadų pavaduotojai „surinko“ politinę divizijos vadovybę. Divizija buvo apkaltinta, kad nemokanti kariauti. Pareikšta, jog su ja toliau nebus „smulkinamasi“. Į LŠD vadovybės pareiškimus, kad divizijos kariai visiškai neparengti mūšiams, be to, „mūsų žmonės“ visiškai kitaip auklėti, demoralizuoti vokiečių, jog komandos mūšio lauke duodamos per vertėjus ir kt., nebuvo kreipiama dėmesio.

Lapkričio 28 d. atvyko naujas papildymas – apie 300 žmonių. Jie taip pat buvo neparengti, o laiko juos mokyti neskirta. G. Abramavičiaus nuomone, su vokiečiais buvo kariaujama laikantis „užmėtymo kepurėmis“ taktikos, viliantis, jog „galbūt pasisėks“.

G. Abramavičius kaltino divizijos komisarą gen. J. Macijauską: esą jis aukštesniajai karinei vadovybei visada raportuoja, kad „liaudis veržiasi į kovą“, ir pervertina divizijos naujokų galimybes.

G. Abramavičius A. Sniečkui siūlė, siekiant išvengti nereikalingų aukų ir naujos dėmės „mūsų liaudies istorijoje“, pareikalauti laiko naujokų kariniam ir politiniam rengimui, turint omenyje atvykstančių iš Lietuvos divizijos papildymo pajėgų „ypatumus“, tikrinti karių kovinį pasirengimą. Anot jo, kai kurie asmenys dar nevisiškai išsąmonino vyriausiojo kariuomenės vado (J. Stalino) įsakymus tobulinti karinį meistriškumą, be to, jie vertina „mūsų diviziją“ ir žmones „bendru masteliu“, laimėjimai jiems esą apsukę galvas. G. Abramavičius prašė A. Sniečkaus „išikišti į šį labai svarbų mums reikalą“¹²⁴. Kitaip sakant, sustabdyti prasidėjusias mobilizuotų, neparengtų kariauti Lietuvos vyrų – „patrankų mėsos“ – skerdynes Kurše.

¹²⁴ 16 LŠD pulko vado pavaduotojo politiniams reikalams G. Abramavičiaus 1944 11 29 laiškas A. Sniečkui, LYA, f. 16895, ap. 2, b. 170, l. 203–204.

Kiek vėliau, 1944 m. gruodžio pabaigoje, apie „nekokią“ divizijos padėtį ir „labai nesėkmingus mūšius“ A. Sniečkų buvo priverstas informuoti ir jos vado pavadootojas politiniams reikalams gen. mjr. J. Macijauskas. Jis taip pat pažymėjo, kad papildymas į diviziją atvyksta visiškai neparengtas, žmonės nemoka elgtis su ginklais, jie mokomi 2–3 dienas ir siunčiami į mūšį. Vadai labai prastai pasirengę, visiškai nemoka lietuvių kalbos, mūšyje kariai jų nesupranta.

J. Macijauskas A. Sniečkui rašė, kad karius „labai veikia“ laišakai, kuriuos jie gauna iš Lietuvos. Juose rašoma, kad tie, kurie pabėgo (dezertyravo) ar apskritai nėjo į Raudonąją armiją, esą gyvena „visai gerai“, jų niekas „neliečia“ (nepersekioja). Tokios žinios skatina dezertyruoti iš divizijos¹²⁵.

Apie prieštarinę divizijos karių nuotaiką, pavienius ir grupinius dezertyravimo atvejus užsimenama ir kituose sovietiniuose šaltiniuose. Divizijos „smeršininkai“ 1944 m. gruodį užfiksavo tokią 156 ŠP kario, kovojančio Kurše, nuomonę: „Mes kvailiai, kad išėjome tarnauti į Raudonąją armiją. Jeigu visi lietuviai neitų tarnauti sovietams, jie nieko mums negalėtų padaryti. Ko jie nori iš mūsų? Vokiečiai mūsų į armiją neėmė, o sovietai, vos tik atėję, pradėjo vykdyti mobilizaciją. Nepaisant visko, sovietų valdžios Lietuvoje po karo nebus. Amerika pareiškė, kad Raudonoji armija išvyls Lietuvą nuo vokiečių, o paskui pasitrauks, Lietuva kaip ir anksčiau bus nepriklausoma.“¹²⁶

Lietuvos SSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininkas Gusevas 1945 m. sausio pradžioje pažymėjo, kad ypač padažnėjo dezertyravimo atvejų iš 16 LŠD, esą to priežastys – ūkinis neorganizuotumas bei nepakankamai gerai atliekamas politinis auklėjamasis darbas¹²⁷.

Bandant užkirsti kelią bent grupiniam dezertyravimui, 1944 m. lapkričio pabaigoje–gruodžio pradžioje vėl teko griebtis jau minėtų priemonių. Išplito ir naujas nenorą kariauti Raudonojoje armijoje liudijantis reiškinys – „savišaudžiai“. Vien tik 1944 m. gruodžio pabaigoje divizijoje buvo 10 sąvės žalojimo atvejų. Vienas tokių veiksmų kurstytojas buvo atiduotas Karo tribunolui, nuteistas ir sušaudytas prieš rikiuotę¹²⁸.

¹²⁵ J. Macijausko 1944 12 23 laiškas A. Sniečkui, ten pat, f. 16895, ap. 2, b. 170, l. 203.

¹²⁶ 16 LŠD „Smeršo“ viršininko majoro Čebelio 1945 01 28 pažyma „Apie 16 LŠD papildymą, mobilizuotą išvaduotuose Lietuvos SSR rajonuose, jo socialinę sudėtį ir politines nuotaikas“ Lietuvos KP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, LYA, f. 17541, ap. 1, b. 14, l. 77.

¹²⁷ Gusevo 1945 01 17 pažyma Lietuvos KP(b) CK Kariniam skyriui apie mobilizacijos Lietuvos SSR į Raudonąją armiją eigą ir Kovos su banditizmu skyriaus kovą su dezertyrais ir vengiančiais karo tarnybos, LYA, f. 1771, ap. 8, b. 188, l. 12.

¹²⁸ Ten pat, LYA, f. 17541, ap. 1, b. 14, l. 77.

Divizijoje antisovietinė „kontrevoliucinė“ veikla pasireiškė platinant „šmeižikiškus“ gandus apie nepriklausomos Lietuvos – buržuazinės demokratinės valstybės, kuri orientuosis į JAV ir Angliją, – atkūrimą, apie netikėjamą sovietų valdžios tvirtumą, nepasitenkinimą ja ir kt.

Taigi net ir į Kuršą išsiųstą lietuviškąją diviziją veikė Lietuvoje išplitęs antisovietinis ginkluotasis pasipriešinimas (dėl kurio veiklos sovietų valdžia iš tikrųjų nesugebėjo kontroliuoti padėties Lietuvoje), antisovietinės Lietuvos visuomenės nuotaikos.

Be abejo, diviziją buvo stengiamasi izoliuoti nuo Lietuvos visuomenės ir joje vykusių „demoralizuojančių“ procesų bei reiškinių. 1945 m. sausio 25 d. (tuo metu divizija iš Kuršo buvo atžygiavusi „vaduoti“ Klaipėdos) „smeršininkai“ sulaukė 2 moteris, atvykusias iš Šiaulių miesto į 156 ŠP, kuriame tarnavo jų vyrai ir broliai. Iškrėtus suimtasias, rasta apie 25 laiškus, kuriuos pulko kariai buvo parašę savo artimiesiems Lietuvoje. Įdomu tai, kad juos atplėšus ir patikrinus, nė viename esą nerasta nieko „neigiamo“¹²⁹ (t. y. jokios antisovietinio turinio informacijos).

Sovietinių politinių vadovų pastangos užkirsti kelią neparengtų kovoti vyrų siuntimui į mūšius davė šiokių tokių rezultatų. 1945 m. sausio–vasario mėnesiais palyginti mažai lietuvių buvo išsiųsta į veikiančiąją armiją, jų siuntimas į frontą buvo sustabdytas. J. Dobrovolskas tai vadina mobilizuotų Lietuvos gyventojų „karinio apmokymo reorganizavimu“. Tačiau jau nuo 1945 m. kovo šiek tiek „apmokyti“ lietuviai kariai vėl masiškai buvo siunčiami į frontą¹³⁰.

1945 m. sausio 14 d. divizija išžygiavo į Lietuvą, kur sausio 27–30 d. dalyvavo „išvaduojant“ Klaipėdą ir Kuršių nerijos šiaurinę dalį. Už šias kovas divizijai buvo suteiktas „garbingas“ Klaipėdos vardas. Sovietinė Lietuvos vadovybė pasveikino jos karius „su didele pergale“. Sveikinime rašoma: „Šioje didvyriškoje kovoje Jūs dar kartą įrodėte, kad garbingai tęsiate kovingąsias lietuvių tautos tradicijas.“¹³¹

Pasibaigus Klaipėdos operacijai, tuoj pat, 1945 m. sausio 31-osios naktį, divizija paliko miestą ir nužygiavusi 140 km susitelkė Kurše, Silnizkų–Bruverių–Vindoto rajone¹³². Deja, sugrįžusiai į Kuršą divizijai lietuvių tautos „kovingąsias“ tradicijas tęsti ir toliau nesisekė (beje, kaip ir kitiems Raudonosios armijos junginiams).

¹²⁹ Ten pat, f. 17541, ap. 1, b. 14, l. 78a–79.

¹³⁰ J. Dobrovolskas, *Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose...*, p. 157.

¹³¹ Tėvynė šaukia (16 LŠD laikraštis), 1945, vasario 3.

¹³² Lietuvos liaudis Didžiąjame Tėvynės kare (1941–1944): dokumentų ir medžiagos rinkinys, p. 381.

Nuo 1945 m. vasario 21 d. iki karo pabaigos ji dalyvavo kruviniuose vietinės reikšmės mūšiuose. Antai 1945 m. vasario 24-osios naktį vykusiuose mūšiuose dėl patirtų nuostolių 156-ojo ir 249-ojo šaulių pulkų po vieną batalioną buvo „išformuota“: kiekvieną jų vėl kurį laiką sudarė du šaulių batalionai¹³³.

J. Listopadskis taip aprašo divizijos puolimą, vykusį 1945 m. kovo 19 d. (per jo vardines):

„Vaizdas buvo baisus. Tarp Vartajos upelio ir vokiečių apkasų, kurie buvo aukštumos šlaituose, visas plotas buvo nusėtas mūsų divizijos karių lavonais. O vokiečiai kaip sėdėjo, taip ir liko besėdį savo apkasuose. Mačiau, kad prie prieštankinių pabūklų, kurie buvo traukiami atakon arklių, netoli vokiečių apkasų, ant šlaitų, gulėjo ištisų tarnybų lavonai, taip pat ir iššaudyti arkliai. Kai kur dar ilgai matėsi, kaip sužeistieji kilnoja rankas šaukdamiesi pagalbos, bet niekas jau į juos nekreipė dėmesio. Tarptautinės taisyklės dingio, kariavo laukiniai. Pavakariais daug kas iš jų gyvybės ženklų jau nerodė. Ir taip visur, kiek tik kur akys matė – lavonai, lavonai <...>“¹³⁴

Divizijos mūšių Kurše (Latvijoje) epizodas, 1945 m.

¹³³ J. Macijausko 1945 02 24 pranešimas 84-ojo šaulių korpuso Politinio skyriaus viršininkui gv. plk. Popovui ir 10-osios gvardijos armijos Politinio skyriaus viršininkui gv. plk. Ovčinkovui, RF GMCA, f.1079, ap. 1, b. 125, l. 77.

¹³⁴ Generalinio štabo plk. ltn. J. Listopadskis, Laisvės ir vergijos metai, p. 162.

Lietuviškosios divizijos mūšiai Kurše daug kuo buvo panašūs į nesėkmingas jos kovas prie Aleksejevkos. Deja, pirmiausia dėl patirtų žmonių nuostolių. Mūšiuose prie Aleksejevkos ir per visus 1943 m. iš viso žuvo 3 422 kariai¹³⁵, o Kurše, apytiksliais duomenimis, – apie 3 580 lietuviškosios divizijos karių¹³⁶. Taigi jos karių nuostoliai žuvusiųjų Latvijoje, Kurše, buvo patys didžiausi.

Išretėjusios karių gretos buvo papildomos naujais mobilizuotais Lietuvos vyrais. 1945 m. balandžio 27 d. duomenimis, 16 LŠD buvo 6 058 kariai, tarp jų 4 132 (68,2 proc.) lietuviai, 1 182 rusai (19,5 proc.), 540 (8,9 proc.) žydų ir kt.

1945 m. gegužės 8 d. karui pasibaigus ir Kuršo grupuotei kapituliuavus, divizijos neskubėta grąžinti į Lietuvą. Žygį iš Kuršo į Vilnių ji pradėjo liepos 13 d. Žygiavo per Židikus, Mažeikius, Kuršėnus, Šiaulius, Radviliškį, Kėdainius, Kauną. Šis žygis turėjo ir propagandinį tikslą: jo metu buvo organizuojami susirinkimai ir mitingai. Vilniuje divizija įsikūrė Šiaurės miestelyje, kai kurie daliniai – Antakalnyje.

1948 m. 16 LŠD buvo performuota į 44-ąją lietuviškąją atskirąją šaulių brigadą. 1950 m. jai vėl buvo grąžintas divizijos statusas. 1956 m. kartu su kitais nacionaliniais junginiais 16 LŠD buvo galutinai išformuota.

16 LŠD istorija sudėtinga, prieštaringa, vertinimai – dvilypiai, nevienareikšmiški. Jos kariai dalyvavo kovose su didžiosios žmonijos dalies priešu – nacizmu. Tačiau sunkus, daug išbandymų, kančių ir aukų pareikalavęs kovos kelias, deja, nevedė į Lietuvos ir kitų Rytų Europos tautų laisvę, atvirkesniais, objektyviai pasitarnavo sovietinei imperijai: leido jai įsigalėti ir šias tautas pavergti, įtvirtinti kitą totalitarinę – stalininę, ne geresnę už nacistinę, – režimą, ilgai Lietuvoje trukusią sovietinę okupaciją.

Kaip ir karo metais, pokariu daug buvusių divizijos karių tapo LSSR administraciniais, Komunistų partijos, deja, ir sovietinių represinių struktūrų darbuotojais. 1945 m. rugpjūčio 10 d. duomenimis, vien tik į NKVD Kauno miesto skyrių buvo pasiūsta 112 divizijos karių, dirbti operatyvinio darbo į NKVD apskričių skyrius – 38 divizijos karininkai, į NKVD kariuomenės pasienio būrius, kovojusius su Lietuvos partizanais, – 34 kariai ir kt.¹³⁷ Nors su Lietuvos partizanais pirmiausia kovojo NKVD kariuomenė, 16 LŠD padaliniai taip pat buvo siunčiami vykdyti kovos su partizanais akcijų. Apskritai, kaip ir karo metais, divizija buvo skirta SSRS kariniams ir politiniams interesams įgyvendinti.

¹³⁵ R. Zizas, Raudonosios armijos 16-oji šaulių divizija..., Karo archyvas, t. XXII, p. 328.

¹³⁶ Suskaičiuota autoriaus remiantis: 16-osios lietuviškosios divizijos žuvusių karių atmintis, p. 3–335.

¹³⁷ Lietuvos KP(b) CK 1945 08 10 duomenys apie 16 LŠD raudonarmiečių paskyrimus, LYA, f. 1771, ap. 8, b. 179, l. 8.

Išvados

1. Vokietijos–SSRS karo metais (1941–1945) Raudonosios armijos sudėtyje kariniais ir politiniais propagandiniais tikslais buvo formuojami ir veikė SSRS tautų nacionaliniai junginiai. Jų egzistavimas turėjo rodyti, kad su okupantais vokiečiais vieningai kovoja visos sovietinės, taip pat ir 1940 m. okupuotų Baltijos šalių, tautos. Nepaisant to, kad karo pradžioje iš Lietuvos pasitraukė nedaug žmonių, ir kitų sunkumų, 1941 m. pabaigoje–1942 m. pavasarį Rusijoje, Gorkio srityje, buvo suformuota Raudonosios armijos 16-oji lietuviškoji šaulių divizija (16 LŠD). Šis junginys tik iš dalies buvo lietuviškas, jam priklausė daug žydų, rusų ir kitų tautybių karių.

2. Pirmieji lietuviškojo junginio mūšiai prie Aleksejevkos (Oriolo sr.) 1943 m. vasarį–kovą buvo katastrofiškai nesėkmingi, žuvo arba buvo sužeista apie 4,5 tūkst. karių. Patyrusi daug žmonių nuostolių, divizija neteko ir didelės dalies savo nacionalinių – lietuviškų (ir žydiškų) – bruožų bei tautinės tapatybės. Dėl karių nuostolių ir ribotų jų papildymo galimybių divizijai, kaip nacionaliniam junginiui, buvo sunku toliau sėkmingai funkcionuoti.

3. Sugražinus į rikiuotę sužeistus divizijos karius, mobilizavus dar nepanaudotus pasitraukusių iš Lietuvos žmonių išteklius, papildžius ją išvaduotų Rusijos sričių gyventojais, iki 1943 m. vidurio 16 LŠD buvo atkurta ir sukomplektuota. 1943 m. liepos pradžioje 16 LŠD buvo apie 7,5 tūkst. karių. Iš Lietuvos kilę kariai (lietuviai ir žydai) sudarė apie 58 proc. divizijos karių.

4. 16 LŠD 1943 m. gegužės 6 d. dalyvavo Raudonosios armijos gynybiniuose mūšiuose Kursko kyšulio šiaurinėje dalyje, liepos 15–16 d. ir liepos 27–rugpjūčio 11 d. – puolamuosiuose mūšiuose Rusijoje, spalio 11–19 d., lapkričio 18–19 d., gruodžio 16–20 d. – mūšiuose Baltarusijoje.

5. Kariniu požiūriu (be didesnių išimčių) 16 LŠD mūšiuose pasirodė kaip gana nekovingas ir neprofesionalus Raudonosios armijos junginys. Nors ir epizodiškai dalyvaudama mūšiuose, ji patyrė daug žmonių nuostolių, o nacionaliniai ištekliai jiems kompensuoti 1943 m. pabaigoje beveik visiškai išseko. Siekiant išsaugoti kaip nacionalinį junginį, 16 LŠD buvo perkelta į rezervą ir iki 1944 m. birželio pabaigos mūšiuose nedalyvavo.

6. Suformuota kaip nacionalinė divizija, 16 LŠD buvo „kadru“ šaltinis sovietiniam pagrindžiui vokiečių okupuotoje Lietuvoje organizuoti, sovietų valdžiai, jos politiniam, administraciniam, represiniam ir ūkiniam aparatui sukurti ir įtvirtinti. Tai sumažino divizijos karinį potencialą.

7. Lietuviškąja divizija, kuri suvaidino tam tikrą, nors ir nežymų, vaidmenį Vokietijos–SSRS karo frontuose, sovietinė propaganda stengėsi pasinaudoti savo politiniams Lietuvos reokupacijos tikslams įgyvendinti.

8. Nepaisant sovietinės Lietuvos vadovybės prašymų, lietuviškasis junginys nebuvo sukomplektuotas ir sustiprintas taip, kad galėtų dalyvauti kovose dėl Lietuvos teritorijos „išvadavimo“.

9. 16 LŠD buvo sukomplektuota, tapo nacionaline savo eilinių karių sudėtimi 1944 m. rugsėjį–spalį Lietuvoje vykdant prievartinę mobilizaciją. Ji dalyvavo kovose tik 1944 m. spalį „vaduojant“ Žemaitiją (vakarinę Lietuvos teritorijos dalį).

10. „Išvaduotos“ Lietuvos visuomeninio ir politinio gyvenimo 1944–1945 m. realijos, prasidėjęs antisovietinis ginkluotasis pasipriešinimas ir kiti veiksniai buvo nepalankūs, kad Raudonosios armijos lietuviškasis junginys galėtų toliau veikti.

Iliustracijos paimtos iš: Kovų keliais: lietuviškoji divizija Didžiajame Tėvynės kare; Tarybų Lietuvos išvadavimas, Vilnius, 1965; Lietuviškoji tarybinė enciklopedija, t. 6, p. 276; Lietuviškosios divizijos kovų kelias: Lietuviškosios divizijos dvejų metų sukakčiai, Maskva, 1944.